

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Historiska Karlar

En komparativ studie av hur Karl XI och Karl XII skildrats i
gymnasieskolans läroböcker från 1920-tal till 2000-tal

Andrea Perry

LAU690

Handledare: Kenneth Nyberg

Examinator: Hanna Winkvist

Rapportnummer: HT09-1100-02

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Abstract

Examensarbete inom lärarutbildningen

Titel: Historiska Karlar En komparativ studie av hur Karl XI och Karl XII skildrats i gymnasieskolans läroböcker från 1920-tal till 2000-tal

Författare: Andrea Perry

Termin och år: HT 2009

Kursansvarig institution: Sociologiska institutionen

Handledare: Kenneth Nyberg

Examinator: Hanna Markusson Winkvist

Rapportnummer: HT09-1100-02

Nyckelord: Karl XI, Karl XII, läroböcker, historia, Sverige, skola, undervisning

Sammanfattning:

Att problematisera kring och belysa historiska skeenden ur olika perspektiv är bland de viktigaste och mest grundläggande förmågor historieläraren bör ha. Genom att analysera innehållet i läroböcker ur ett tidsperspektiv tränas denna förmåga samtidigt som man blir uppmärksam på en del av det material som finns till förfogande.

Syftet med föreliggande uppsats är att ge en bild av hur Karl XI och Karl XII framställts i gymnasieskolans historieläroböcker från 1920-talet fram till 2000-talet. Genom närläsning av dels gymnasieläroböcker, dels universitetsläroböcker, vilka fått tjäna som ett slags sammanfattning av rådande forskningsklimat, har jag sökt svar på följande frågor: -På vilket sätt har Karl XI och Karl XII skildrats i gymnasieskolans historieböcker under nämnda tidsperiod? -Finns det några anmärkningsvärda skillnader i framställningen av Karl XI och Karl XII i läroboksmaterialet? -Tenderar läroböckernas framställning av Karl XI och Karl XII att följa den samtida historieforskningen? Resultatet av studien visar på en hel del förändringar: I den äldsta litteraturen framställs monarkerna närmast som ett slags nationalhjältar där fokus i första hand är riktat mot deras personer. Ju längre fram i tiden man rör sig flyttas däremot fokus alltmer mot omkringliggande företeelser och strukturer och kungarna utgör inte längre textens huvudpersoner. Karl XI skildras främst genom sin inrikespolitiska verkan och Karl XII utifrån sin krigföring. Den senare tenderar att i större utsträckning skildras genom en mer värderande framställning. Innehållet i forskningslitteraturen och läroböckerna är i mångt och mycket detsamma, men de förra ligger steget före i utvecklingen av ett allt mer källkritiskt förhållningssätt.

Innehåll

Abstract.....	2
Innehåll.....	3
1. Inledning.....	4
1.1. Utbildningsvetenskaplig relevans.....	5
1.2. Syfte och frågeställningar.....	6
1.3. Forskningsläge.....	7
1.4 Material och metod.....	11
2 Resultatredovisning.....	15
2.1. Forskningslitteratur.....	15
2.1.1. Karl XI. Innehåll och centrala händelser.....	15
2.1.2. Karl XI:s personlighet.....	16
2.1.3. Karl XI. Värderande eller beskrivande text?.....	17
2.1.4. Karl XII. Innehåll och centrala händelser.....	18
2.1.5. Karl XII:s personlighet.....	19
2.1.6. Karl XII. Värderande eller beskrivande text?.....	21
2.2. Lärobokslitteratur.....	22
2.2.1. Karl XI och Karl XII. Innehåll och centrala händelser.....	22
2.2.2. Karl XI:s personlighet.....	26
2.2.3. Karl XI. Värderande eller beskrivande text?.....	28
2.2.4. Karl XII:s personlighet.....	30
2.2.5. Karl XII. Värderande eller beskrivande text?.....	31
3. Slutdiskussion.....	33
Käll- och litteraturförteckning.....	38

1. Inledning

Många gånger är det genom människorna, *personerna*, vårt intresse för historien skapas. Genom vetenskap om dem och deras agerande är det lättare för oss att relatera till det förflutna. Ibland blir den enskilda människan symbol för specifika händelser och skeenden i historien. Vem tänker till exempel inte på Gustav Vasa när vi talar om senare medeltiden i Sveriges historia, eller på Gustav II Adolf och Karl XII när vi talar om stormaktstiden? I den svenska historien har ofta regenterna tilldelats särskilt stort utrymme, och de har fått representera många av de historiska skeenden vi varit extra måna om att minnas och bevara. Ibland har dessa personer tenderat att bli så pass omtalade och omskrivna att bilden av dem rört sig ganska långt ifrån de personer de egentligen var. Inom historieämnet kan detta utgöra ett problem eftersom vi i första hand är intresserade av empirisk kunskap om vad som faktiskt har skett. Men vi måste ha i åtanke att historieskrivningen, liksom allting annat, är präglad av sin samtid, och vi kan inte förvänta oss att historiska personer och skeenden kommer att skildras på samma sätt i framtiden som idag. Av samma anledning finner vi inte en enhetlig historieskrivning om vi blickar bakåt. Den är istället rörlig, ständigt under förändring, och skvallrar därmed om sin samtid, dess värderingar och ideal.

En av de allra mest mytomspunna perioderna i den svenska historien utgörs av just stormaktstiden. Under lång tid har maktkamp och krig utgjort delar av historien som blivit extra upphöjda och glorifierade. Under 1900-talet har dock trenden vänt, till stor del en följd av att vi upplevt konsekvenserna av två världskrig, men också på grund av ett växande intresse för källkritik samt det faktum att samhället blivit alltmer globaliserat, med en vidare historiesyn som följd.

I denna uppsats undersöks hur två av karolinerkungarna, Karl XI och Karl XII, framställts i historieläroböcker för gymnasiet över tid. Att valet fallit på just dem har flera orsaker. Att de verkade under en period i Sveriges historia som blivit extra mytomspunnen har givetvis bidragit till en mängd olika framställningar av dem. Vidare är de som personer intressanta då de båda två satt sin prägel på det svenska samhället genom en mängd omdanande förändringar. Införandet av det kungliga enväldet under Karl XI:s regeringstid innebar en mängd inrikespolitiska förändringar och en strukturering av det svenska samhället som vid den tiden var i stort sett nödvändiga. Karl XII:s regeringstid, å sin sida, präglades av återkommande krigföring, vilket på sikt blev upptakten till det svenska stormaktsväldets undergång.

1.1. Utbildningsvetenskaplig relevans

Att problematisera kring och belysa historiska skeenden ur olika perspektiv är bland de viktigaste och mest grundläggande förmågor historieläraren bör ha. Vetskap om ämnets utveckling ur ett historiskt perspektiv bidrar till dessa förmågor och borde egentligen vara lika viktigt att följa som samtida utveckling och forskningsrön.

Trots att denna undersökning i sig är begränsad till en mycket liten del av historieskrivningen bidrar den förhoppningsvis till hur historieläroböckernas utveckling sett ut rent generellt under 1900-talet. Resultatet blir för mig som blivande historielärare en mer mångsidig bild av denna del i historien samt vetskap om rådande forskningsklimat vid tiden för läroböckernas tillkomst.

Vidare har jag fått en bild av hur mycket material det egentligen finns för historieläraren att jobba med. Idag, när vi ständigt matas med nya läromedel, är risken att man låser sig vid att endast använda sig av nytt material, men personligen tror jag inte vi skall vara så rädda för att använda också äldre sådant. Givetvis är läraren bunden att använda läromedel som stämmer överens med rådande styrdokument, men möjligheten finns ju fortfarande att blanda nyare material med äldre. Denna undersökning ger en tydlig bild av hur olika man kan framställa historiska händelser och gestalter, och man kan fråga sig om de nutida framställningarna alltid är de rimligaste att utgå ifrån? Som exempel kan tas det faktum att personbeskrivningarna nästan är helt bortreducerade i dagens läroböcker, trots att det ofta är just *personerna*, som väcker elevens intresse för historien. Att läraren har förmågan att förmedla kunskap, också om sådant som inte direkt står i läroboken, borde bidra till att väcka fler elevers intresse.

Slutligen vill jag peka på det faktum att just äldre läroboksmaterial kan utgöra ett bra underlag för olika elevfördjupningar. Källkritiska övningar kan till exempel med fördel göras utifrån detta och för mig, som blivande svensklärare, utgör de material som kan komma till användning också som utgångspunkt för till exempel stilanalyser, samt i undervisning om det svenska språkets utveckling.

1.2. Syfte och frågeställningar

Övergripande syfte med föreliggande uppsats är att skapa en överskådlig bild av hur två, i den svenska historien centrala gestalter, skildrats i gymnasieskolans historieläroböcker, från 1920-tal till 2000-tal. Vidare är ambitionen att genom en komparativ textanalys kartlägga hur eventuella förändringar sett ut över tid, samt vad det finns för likheter och skillnader i framställningen mellan de båda monarkerna.

Avslutningsvis görs en jämförelse mellan resultatet från läroboksanalysen och innehållet i forskningslitteratur från samma tidsperiod för att se huruvida innehållet i läromedlen tenderar att följa den allmänna historieforskningen eller ej.

Frågeställningar:

På vilket sätt har Karl XI och Karl XII skildrats i gymnasieskolans historieböcker under nämnda tidsperiod?

Finns det några anmärkningsvärda skillnader i framställningen av Karl XI och Karl XII i läroboksmaterialet?

Tenderar läroböckernas framställning av Karl XI och Karl XII att följa den samtida historieforskningen?

1.3. Forskningsläge

Det är slående hur pass lite det på en högre akademisk nivå har forskats runt läroböcker. Däremot tycks det bland lärarstudenter vara oerhört populärt att skriva B- och C-uppsatser med utgångspunkt i hur diverse personer och företeelser skildrats i läroböcker, ofta ur ett tidsperspektiv. På Internet finns en enorm mängd elevuppsatser på temat läroboksanalys tillgängliga. Många av dem skildrar läroböckernas framställningar av svenska monarker och populärast av alla tycks Gustav Vasa vara. Om Karl XI och Karl XII har jag däremot inte funnit något skrivet, varför jag hoppas på att den här uppsatsen kan komma att tillföra något inom den allmänna läroboksforskningen.

Bland den litteratur som på ett eller annat sätt behandlar forskning kring läroböcker har jag tagit visst avstamp i följande verk: Göran Andolfs *Historien på gymnasiet Undervisning och läroböcker 1820-1965*, Niklas Ammerts *Det osamtidas samtidighet Historiemedvetande i svenska historieläroböcker under hundra år*, Sture Långströms *Författarröst och lärobokstradition* samt Staffan Selanders *Lärobokskunskap*.

Nedan följer en sammanfattande redogörelse för innehållet i samtliga fyra böcker:

Göran Andolf

*Historien på gymnasiet Undervisning och läroböcker 1820-1965*¹

Ämnet för Andolfs avhandling är historieundervisningen i läroverken under perioden 1820-1965. Hur historieundervisningen tagit sig uttryck är enligt Andolf intressant ur två aspekter. Dels kan den ses som orsak till olika inställningar och attityder. Den tenderar alltså att påverka läsaren och av den anledningen blir det intressant att studera stoffet, för att på så vis skönja eventuella värderingar som uttrycks i böckerna och därmed ses som ett resultat av omgivande strukturer i samhället. Dels kan den ses som ett resultat av den samtida historiesynen och samhällsuppfattningen inom betydande kretsar: "Historieundervisningen kan fattas som ett samhällets presentation av sig självt, där det för sina nya medlemmar visar vad det är och vad det varit, hur djupa rötter det har, vilka de är och vart de leder, samt åt vilket håll släktförbindelserna går."²

Andolf kritiserar tidigare läromedelsforskning inom historieämnet, vilken han anser alltför godtycklig då han menar att tillvägagångssättet inte är systematiskt utan snarare går ut på att stödja en egen tes, med resultatet att det forskaren väljer att studera tenderar att bli subjektivt. Själv tillämpar Andolf kvantitativ innehållsanalys.

Innehållet i avhandlingen är strukturerat i två delar. Den första delen behandlar läroverksundervisning i historieämnet ur ett historiskt perspektiv. Den andra delen innehåller en analys av ett antal läroböcker i allmän historia. Vidare följer en sammanfattande analys av läroboksutveckling samt ett försök att relatera historieundervisningens innehåll till den samtida samhällsutvecklingen. Genom uppgifter hämtade från Uppsala universitets huvudkatalog har Andolf gjort en sammanställning över upplageår, användningsfrekvens och släktskap mellan gymnasieläroböcker i allmän historia under perioden 1820-1965. Av böckerna före 1869 presenterar han endast de mest använda.³

¹ Andolf, Göran *Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820-1965*. (1972) Stockholm: Esselte studium.

² Andolf (1972) s. 2.

³ Andolf (1972) s. 134

Den kvantitativa undersökningen består i en kartläggning av vilken disposition olika avsnitt och epoker får i texten, samt uträkningar av textens struktur med avseende på antalet nedslag per sida, antalet ord per sida, antalet nedslag per rad etcetera.

Andolfs kvantitativa studie har inte utgjort någon bärande grund för min undersökning. Däremot har kartläggningen av läroböckerna och deras användningsfrekvens varit av betydelse. Trots att denna redovisning behandlat läromedel i allmän historia och inte i svensk, har den utgjort en viktig aspekt i valet av material, då flera av de författare som här förekommer, även skrivit böcker i svensk historia.

Niklas Ammert

*Det osamtidas samtidighet Historiemedvetande i svenska historieläroböcker under hundra år*⁴

Syftet med boken är dels att utifrån en period på ca hundra år analysera om, och i så fall hur, skolans historieläroböcker gett uttryck för historiemedvetande, dels ”att tillämpa olika teoretiska redskap och analytiska begrepp som konkretiserar eller manifesterar historiemedvetande på ett empiriskt material, här i form av läroböcker.”⁵

Under den första perioden, 1900-1940-tal, följer läroboken normalt sett en kronologisk ordning och ett kronologiskt sammanhang. Centralt i texten finns ofta en aktör, till exempel en krigshjälte, som driver berättelsen framåt.⁶ Under seklets början präglas texterna av en nationalistisk ideologi och man förmedlar gärna en ljusare bild av till exempel krigföring. Efter första världskriget ändrar sig emellertid denna bild och från och med 1920-talet tonas även aktörerna ned.⁷ I dessa äldre läroböcker är det ofta kampen om makt som utgör den främsta drivkraften, och från 20-talet och framåt strävan efter rättvisa. Vidare förmedlas i läroböckerna från seklets början gärna diverse tankar om moral, ofta med utgångspunkt i en kristen värdegrund och nationalistisk ideologi.

Under perioden 1960-1990 menar Ammert att läroböckerna genomgår tre genomgripande förändringar:

1. Det tidigare kronologiska perspektivet kompletteras med ett tematiskt och synkront sådant, där lärobokstexterna skildrar rådande lägen och därmed också förklarar det samtida samhället.⁸
2. Författarna börjar använda sig av en typ av berättelse med socialt och närmast etnografiskt perspektiv, med vanliga människor i centrum. Bilderna blir allt fler och på många sidor är dessa dominerande.⁹
3. Aktörerna, framför allt de stora gestalterna, till exempel kungar och hjältar, blir färre. Dessa ersätts istället av exempelvis ”man”, ”bonden”, ”folket”.¹⁰ Fortfarande tycks de centrala

⁴ Ammert, Niklas *Det osamtidas samtidighet historiemedvetande i svenska historieläroböcker under hundra år*. (2008) Lund: Sisyfos

⁵ Ammert (2008) s. 19

⁶ Ammert (2008) s. 85

⁷ Ammert (2008) s. 86

⁸ Ammert (2008) s. 96

⁹ Ammert (2008) s. 97

¹⁰ Ammert (2008) s. 97

intrigerna och motiven bestå i aspekter av makt samt rättvisa/orättvisa. Dessa handlar, till skillnad från tidigare, inte enbart om territoriell sådan, utan också om ekonomisk. Ett nytt grepp utgörs av att författarna gärna kopplar historiska skeenden till nuet och gör jämförelser dem emellan – ett grepp som fortsätter in på 2000-talet, där eleverna skall orientera sig i synkrona situationer och i diakrona förlopp, snarare än utifrån teoretiska förutsättningar. Det är inte längre självklart att det förflutna utgör en främmande kontrast till vår nutida tillvaro, utan man försöker knyta an till det förflutna istället för att betona kontraster. I texterna återfinns ofta fiktiva berättelser genom vilka historiska skeenden och specifika händelser skildras. Våld och krig kommer alltmer att framställas i en negativ dager.

Den del av boken som handlar om hur historiemedvetandet sett ut och förändrats över tid har varit en intressant referens till den här uppsatsens undersökning. Flera av de tendenser Ammert beskriver framkommer också i den studie jag gör.

Sture Långström

*Författarröst och lärobokstradition*¹¹

Långström studerar läroböcker från och med 60-talet och framåt och tar alltså vid ungefär där Andolfs undersökning slutar. I studien skildras hur ett antal läroboksförfattare inom historieämnet skrivit sina böcker och i vilken mån deras *författarröst* (ett sammanfattande begrepp för diverse personliga aspekter som kan komma att lysa igenom i texten, till exempel erfarenhet och politisk hållning) är synliga i deras verk. Långström menar att läroböcker, likt all annan litteratur, är präglade av sin författare, vilket innebär att man bör ha en källkritisk inställning också till dessa – särskilt med tanke på att just läroböcker har en så pass stor spridning att vissa verk under perioder tenderar att vara helt dominerande på marknaden.

Studien genomförs genom intervjuer utförda av författaren själv. Resultatet av studien är inte helt tydligt. Svaret på frågan i hur stor mån författarrösterna lyser igenom i materialet, är omöjligt att fastställa. De enskilda inslag av författarröst som Långström förväntat sig kunna utröna, lyser med sin frånvaro – ett faktum som, menar han, troligtvis grundar sig på att den tradition och de riktlinjer som omger läroboksförfattarna har begränsat deras personliga röster.¹² Därmed inte sagt att författarrösterna inte finns där. Författarna har ju själva valt ut, format och strukturerat det stoff som skall utgöra innehållet i läroboken, och för dessa handlingar är förstås författarens person avgörande. En intressant del av resultatet av undersökningen är den relativt enhetliga bild av läroboksförfattare som framträder: en stor del av dem är medelålders män, bosatta i södra Sverige och placerade till höger på den politiska kartan.

Långströms studie har inte någon direkt relevans för den undersökning jag gör, men flera av de aspekter han belyser känns ändå viktiga att ha i åtanke. Grundläggande är förstås det faktum att personliga aspekter tenderar att lysa igenom i egentligen allt vi företar oss. Författarens erfarenheter, åsikter etcetera finns på ett eller annat sätt närvarande, såväl i fiktiva romaner som i läroböcker. Att helt och hållet förmedla en objektiv bild ter sig därmed omöjlig, men författaren kan förstås sträva efter att göra den objektiv i så stor utsträckning som möjligt. I läroböcker är detta extra viktigt, dels för att deras innehåll utges för att vara faktamässigt stoff som eleven skall ta in utan någon egentlig eftertanke, dels för att en stor del av läroböcker

¹¹ Långström, Sture. *Författarröst och lärobokstradition. En historiedidaktisk studie.* (1997) Umeå: Borea bokförlag

¹² Ammert (2008) s. 231.

är riktade till barn och unga som är extra påverkbara och som därmed kan ha svårt att avgöra på vilka grunder författaren valt sitt stoff. Mot denna bakgrund kan man fundera över Andolfs diskussion om huruvida historieskrivningen utgör orsak till inställningar och attityder i samhället eller om den är en följd av desamma.

Långströms resonemang om författarröst utgör en intressant aspekt också i min resultatanalys. Man kan fundera över i vilken utsträckning de förändringar som sker över tid utgörs av å ena sidan rådande trender och strömningar, å andra sidan författarens person eller *författarröst*.

Staffan Selander

*Lärobokskunskap*¹³

I Stefan Selanders bok *Lärobokskunskap* kartläggs och diskuteras den pedagogiska textens, det vill säga läromedlens, karaktäristika. Vidare diskuterar han olika former av pedagogisk textanalys samt analys av bilder i läroböcker. Som exempel utgår han ifrån lärobokstexter inom historieämnet. I skildringen av den pedagogiska textens karaktäristika utgår han ifrån följande betoningar: de flesta texter består av *kognem* som här definieras som den minsta, meningsfullt kunskapsbärande enheten, men läroboken och den vetenskapliga texten är ensamma om att utgöra texter vars huvudsakliga syfte är att presentera kognem och förklaringar. Vidare är läroboken nivågrupperad, det vill säga den produceras för olika åldrar, samt i viss mån anpassad efter vissa förkunskaper. Den pedagogiska texten är slutet i den meningen att den rymmer just den information som anses värd att känna till inom ett specifikt område. Vidare har den en *realreferens*, den skall beskriva verkliga platser, personer etcetera.

I kapitlet *Bilden i läroboken*¹⁴ ger Selander en beskrivning av vilka slags bilder som använts och hur deras relation till texten sett ut. De bilder som förekommer i materialet för den här uppsatsen är i första hand porträtt och kartor. Selander exemplifierar porträttets vida funktion genom två olika bilder på Gustav II Adolf, förekommande i dels en lärobok från 1925, dels en från 1957. Porträttet i den äldre boken uppvisar en ståtlig och betydande person där både kläderna och hans raka hållning visar att det här är en man av hög rang. I den senare boken visas bilden av en tämligen trött och sliten man. Båda bilderna korresponderar väl med texten och förstärker på så vis det som anges där.

Som framgår av sammanfattningarna ovan, har de fyra författarna arbetat på olika sätt och med skilda utgångspunkter. Selanders bok är i första hand ett verktyg för den som skall analysera innehållet i läroböcker medan Andolf och Långström visar på historielärobokens innehåll. I både dessa verk diskuteras vidare hur historieskrivningen ser ut samt vilka faktorer det är som bestämmer lärobokens innehåll. Medan Andolf ser läroböckernas historieskrivning från två håll; dels som orsak till omkringliggande trender och strukturer, dels som ett resultat av dessa faktorer, är Långström mer inne på den senare linjen och hans forskning går framför allt ut på att skönja vilka påverkan läroboksförfattaren ger texten.

I både Andolfs och Ammerts böcker ges en kartläggning över hur innehållet i historieläroböcker sett ut och skiftat genom åren. Medan Andolfs bok sträcker sig tillbaka till 1800-talet tar Ammerts utgångspunkt vid sekelskiftet 1900 men kartläggningen i denna sträcker sig å andra sidan fram till idag. Båda författarna ger utförliga bilder av de förändringar

¹³ Selander, Staffan. *Lärobokskunskap*. (1988) Lund: Studentlitteratur

¹⁴ Selander (1988) Innehållet i följande stycke är baserat på kapitlet *Bilden i läroboken* s. 102-105

som skett inom historieämnets läroböcker men Andolf diskuterar i större utsträckning vilka omkringliggande faktorer som bidragit till dessa förändringar. En intressant aspekt när man ser på vilka förändringar som skett inom historieämnet, med fokus på lärobokslitteraturen, är det faktum att det skett en hel del förändringar, inte bara under 1900-talet i stort, utan också under de senaste åren. Till exempel har källkritiken tillskrivits allt större betydelse och fokus har till stor del riktats mot att förstå de stora sammanhangen i historien samt kopplingar mellan nutid och dåtid.

1.4. Material och metod

I undersökningen används två läroböcker vid varje tidsnedslag, sammanlagt åtta böcker. Böckerna har valts utifrån kriteriet att de skall representera det mest spridda undervisningsmaterialet inom historieämnet vid den angivna tiden. Anledningen till detta är att jag velat använda mig av material som haft påverkan på ett så stort elevantal som möjligt och som dessutom haft en någorlunda jämn användningsfrekvens sinsemellan. Dock finns det en del svårigheter med att urskilja böcker utifrån detta kriterium då allmänheten inte har tillgång till förlagens utgivningsciffror. Vid presentationen av respektive lärobok anges vilka aspekter jag utgått ifrån vid valet av just det materialet.

Lärobok i fäderneslandets historia av Claes Theodore Odhner¹⁵

Utan tvekan bör man tillskriva Odhner rollen som en av de dominerande läroboksförfattarna inom historieämnet under 1800-talets senare och 1900-talets tidigare del. Sture Långström beskriver till exempel honom och Carl Grimberg som de två giganterna bland läroboksförfattare vid den här tiden.¹⁶ Av den anledningen har jag valt att låta *Fädernelandets historia* utgöra en av böckerna vid det första tidsnedslaget. Boken utkom första gången på 1870-talet, och har sedan dess getts ut i en mängd olika utgåvor. Den upplaga som används här är från 1923.

Lärobok i svensk historia för gymnasiet II. Nya tiden av Erik Falk¹⁷

1923 kom Falks bok ut för första gången och den gavs ut i nya upplagor ända in på 1950-talet. Att boken getts ut i nya reviderade upplagor under så pass lång tid är en av anledningarna till att jag velat ha med den i studien. En annan anledning är att Falk under slutet av 1920-talet var en av de dominerande läroboksförfattarna i svensk historia. Av detta faktum kan man möjligen dra slutsatsen att han rent generellt var en av de mest lästa historieläroboksförfattarna omkring den här tiden.

Den upplaga som används här är från 1923.

Svensk historia för gymnasiet av Sven Tunberg och Ernst Söderlund¹⁸

¹⁵ Odhner, Claes Theodor *Lärobok i fädernelandets historia* (1923) Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag

¹⁶ Långström (1997) s. 78

¹⁷ Falk, Erik. *Lärobok i historia för gymnasiet II, nya tiden*. (1923) Stockholm: Albert Bonniers Boktryckeri

¹⁸ Tunberg, Sven & Söderlund, Ernst. *Svensk Historia för Gymnasiet*. (1949) Stockholm: Svenska bokförlaget (Norstedt)

Tunbergs och Söderlunds bok är vald på ungefär samma premisser som föregående. I Andolfs kartläggning över användningsfrekvensen hos läroböcker i allmän historia framgår att de båda två var aktiva läroboksförfattare från 1920-talet och fram till cirka 1960-talet.¹⁹ Tunberg var till exempel medförfattare till en av Falks läroböcker från 1940-talet och Söderlund kom att ge ut ytterligare en bok om Sveriges historia 1958 (se nedan). Den bok som används här är en förstaupplaga från utgivningsåret 1949.

Medeltidens och nya tidens historia för gymnasiet av Ernst Söderlund, Ivar Seth och Gösta Johannesen²⁰

Också denna bok är vald dels på grund av att författarna varit mycket aktiva under 1900-talet, dels på grund av att deras bok i svensk historia hörde till de mest använda läroböckerna vid den här tiden.²¹ Till stor del är denna bok en omarbetning av Tunbergs och Söderlunds bok från 1949 vilket märks här och var i såväl innehåll som en del formuleringar.

Alla tiders historia A av Hans Almgren, Börje Bergström och Arne Löwgren²²

Alla tiders historia A utkom första gången 1983. Sedan dess har den getts ut i flera olika upplagor och under hela tiden har den varit dominerande bland historieläroböcker för gymnasieskolans A-kurs.²³ Den upplaga som används här är från 1983.

Historiens huvudlinjer Per-Erik Brolin, Leif Dannert och Åke Holmgren²⁴

Jag har inte funnit någon egentlig information om denna bok annat än att den gavs ut första gången 1967. Att den fortfarande gavs ut under 1980-talets början borde kunna tolkas som att den haft en relativt stor användningsfrekvens. Den kan dessutom utgöra intressant kontrast till *Alla tiders historia* som ju utkom första gången under tidigt 1980-tal. Den upplaga som används här är från 1981.

Alla tiders historia A av Hans Almgren, Börje Bergström och Arne Löwgren²⁵

Som nämnts ovan har denna lärobok en mycket hög användningsfrekvens än idag vilket utgör skäl till att den återkommer i en nyare upplaga under perioden för de senaste läroböckerna. Innehållet i de två upplagor jag använder mig av är till stor del detsamma, men några betydande olikheter förekommer vilka jag redogör för i resultatredovisningen. Den senare upplaga som används här är från 2007.

Perspektiv på historien A av Hans Nyström och Örjan Nyström²⁶

¹⁹ Andolf (1972) s. 126

²⁰ Söderlund, Ernst; Seth, Ivar & Johanneson, Gösta. *Medeltidens och nya tidens historia för gymnasiet*. (1958) Stockholm: Svenska bokförlaget

²¹ Andolf (1972) s. 126

²² Almgren, Hans; Bergström, Börje & Löwgren, Arne. *Alla tiders historia*. (1983) Lund: Gleerup

²³ Långström (1997) s. 44

²⁴ Brolin, Per-Erik; Dannert, Leif & Holmgren, Åke. *Historiens huvudlinjer* (1981) Stockholm: Almqvist & Wiksell läromedel AB

²⁵ Almgren, Hans; Bergström, Börje & Löwgren, Arne. *Alla tiders historia*. (2007) Lund: Gleerup

Perspektiv på historien är ett relativt nytt läromedel som fått snabb spridning och som enligt Gleerups förlag är ett av de marknadsledande läromedlen inom historieämnet just nu. Även om dessa uppgifter inte är helt tillförlitliga har jag valt att ha med boken i studien då den är så pass nyutkommen. Möjligheten är, liksom i fråga om litteraturen från 1980-talet, att litteraturen från 2000-talet på så vis blir flerbottnad. Den upplaga som används här är från 2007.

Undersökningen är genomförd genom en kvalitativ textanalys. Genom närläsning av innehållet i dels historieläroböcker för gymnasieskolan, dels universitetsläroböcker inom samma ämne, har jag gjort jämförelser och dragit slutsatser mellan böckernas olika framställningar av Karl XI och Karl XII och på så vis sökt svar på mina frågeställningar. För att behandla allt material på samma sätt, och som ett redskap i arbetet med att söka svar på frågeställningarna, har jag utgått från tre olika teman:

Innehåll och centrala händelser.

I denna del återges respektive boks hela omfång samt omfånget på de texter som behandlar just Karl XI och Karl XII. Vidare återges i korthet innehållet i dessa delar, och jag försöker visa på genom vilka olika händelser författaren valt att framställa Karl XI respektive Karl XII.

Karl XI:s personlighet och Karl XII:s personlighet.

Syftet med denna del är att presentera vilka bilder författarna förmedlar av Karl XI och Karl XII som *personer*, det vill säga aspekter såsom utseende, egenskaper, familjerelationer etcetera. Detta innehåll presenteras i högre grad än i förgående avsnitt av en analytisk diskussion där jag gör jämförelser och visar på likheter och skillnader mellan de olika böckernas framställningar av respektive monark.

Karl XI. Värderande eller beskrivande text? samt Karl XII. Värderande eller beskrivande text?

Under denna del försöker jag ge en bild av på vilket sätt författarna framställer respektive monark. Är det till exempel en saklig redogörelse med källkritiska inslag eller är det snarare en framställning präglad av värderande inslag, såsom förskönande omskrivningar? Också i den här delen presenteras läroböckerna löpande i texten för att jag på så vis lättare skall kunna peka på likheter, olikheter, motsägelser och samband dem emellan.

Läroböckerna för såväl gymnasiet som universitetet är indelade utifrån fyra tidsnedslag och då jag talar om litteraturen för respektive tidsnedslag rent generellt har jag valt att omnämna dessa utifrån fyra perioder: period 1 motsvarar litteratur från 1920-talet, period 2 motsvarar litteratur från 1950-60-talet, period 3 motsvarar litteratur från 1980-talet och period 4 motsvarar litteratur från 2000-talet.

Materialet består dels av åtta gymnasieläroböcker, vilka i fortsättningen kommer att omnämnas med begreppet *lärobokslitteraturen* eller *läroböckerna*, dels av fyra universitetsläroböcker, vilka i fortsättningen kommer att omnämnas med begreppet *forskningslitteraturen*. Lärobokslitteraturen utgör grunden för den här studien då syftet med uppsatsen i första hand är att undersöka hur Karl XI och Karl XII framställts i litteratur avsedd för gymnasieskolan. Syftet med att lyfta in universitetsläroböckerna i studien är att de kan tjäna som ett slags sammanfattande bild av hur forskningslitteraturen om respektive monark såg ut och förändrades under den period jag valt att undersöka. Utöver bilden av den utveckling lärobokslitteraturen genomgår är ambitionen att se om denna utveckling tenderar att följa den allmänna historieforskningen eller ej.

²⁶ Nyström, Hans & Nyström, Örjan. *Perspektiv på historien*. (2005) Malmö: Gleerup

Att läroboksstudien utgår från åtta böcker, varav två på respektive tidsnedslag, beror i första hand på att ambitionen varit att studera läroböcker under en relativt lång period, och att jag måst anpassa materialet därefter. Problemet med ett så pass litet antal böcker är givetvis att det kan vara svårt att generalisera de resultat som utgår från dessa till innehållet i historieläroböcker i allmänhet. För att fjärma mig från detta problem en smula använder jag mig av två böcker vid varje tidsnedslag, för att på så vis få en något vidare bild av hur litteraturen för respektive period sett ut rent allmänt. Min personliga uppfattning är att det material jag valt för studien stämt relativt bra överens med den tidsbegränsning som präglat arbetsprocessen med uppsatsen.

Ett grundläggande problem vid alla typer av tolkningsbaserade studier utgörs av det faktum att de slutsatser som dras är beroende av läsarens personliga uppfattning av texten, en uppfattning som i sin tur grundar sig på dennes personliga förståelse. Därav skulle man, i fallet med föreliggande uppsats, kunna peka på behovet av en kvantitativ studie som komplement. Att jag valt att begränsa mig till endast en kvalitativ undersökning beror främst på det stora tidsspann som präglar materialet i undersökningen. Om man, likt Andolf, skall ge sig i kast med att räkna ord, radantal etcetera för varje bok, och sedan jämföra dessa resultat med varandra krävs det att man tar hänsyn till ett par aspekter: För det första måste hänsyn tas till hur pass stort utrymme texten tar i förhållande till bokens hela omfång. För det andra bör man inneha viss kunskap om det svenska språket då ju detta förändrats under åren. Att en historiebok från 1920-talet innehåller en större textmängd än en historiebok från 1970-talet behöver inte enbart betyda att det finns mera stoff i den förra, utan kan snarare vara resultat av ett ”mustigare” språkbruk med till exempel längre meningar. Av dessa anledningar har jag valt att i första hand hålla mig till en kvalitativ undersökning men anger ändå i stora drag hur pass stort utrymme respektive text om Karl XI och Karl XII tar i förhållande till bokens helhet.

Lärobokslitteraturen har jag gått igenom på så sätt att valda delar i de olika böckerna blivit genomlästa flera gånger både före och under sammanställningen och analysen av deras innehåll. För samtliga böcker gäller att jag, även om dessa sidor studerats extra utförligt, har läst ett vidare textomfång än det som specifikt behandlar respektive monark för att på så vis få ett större grepp om innehållet. I de fyra senare böckerna har jag läst de delar som behandlat hela stormaktstiden medan jag i Falks bok läst kapitel två och tre, vilka behandlar den svenska historien från och med Karl X:s regeringstid, i resterande tre böcker den del som behandlat Karolinertiden. Att jag inte läst hela kapitlen om stormaktstiden i de fyra äldsta böckerna är av tidsmässiga skäl då dessa kapitel varit avsevärt längre än i resterande böcker.

Forskningslitteraturen är behandlad utifrån ungefär samma principer. Då litteraturen för period 1 endast behandlar Karl XI och Karl XII har jag läst och studerat hela det verket, medan jag i litteraturen för period 2 och 3 koncentrerat mig på de kapitel som behandlar Karolinertiden och i litteraturen för period 4 det kapitel som behandlar stormaktstiden.

2. Resultatredovisning

2. 1. Forskningslitteratur

2.1.1. Karl XI. Innehåll och centrala händelser.

Sveriges historia till våra dagar Åttonde delen Karl XI och Karl XII av Rudolf Fåhreaus 1921²⁷

Delen om Karl XI utgör 282 av bokens 503 sidor, och den är indelad i fyra huvudkapitel. De två första, *Rådsaristokratins maktperiod* och *Kriget och frederna*, utgör främst en skildring av förmyndarregeringen, Sveriges inrikespolitiska situation samt Tyska och Danska krigen, varför Karl XI:s gestalt ges tämligen lite utrymme i dessa kapitel. Kapitel tre, *Omstörtningen 1680-1683*, beskriver dels hur de inrikespolitiska förhållandena förändras, dels rådsaristokratins fall. Fjärde kapitlet, *Det utvecklade enväldets tid 1683-1697*, skildrar olika aspekter av det kungliga enväldet, såsom genomförandet av reduktionen och konsekvenserna av denna, indelningsverket och det allmänna uppbyggandet av försvarsväsendet, kungens ingripande på näringslivets alla områden till exempel landets kulturella och vetenskapliga utveckling, samt förordningar inom kyrkoväsendet. Vidare ges en bild av den svenska utrikespolitiken och slutligen en skildring av Karl XI som person.

Svensk historia 1 Tiden före 1718 av Sten Carlsson och Jerker Rosén 1962²⁸

Sten Carlsson och Jerker Roséns verk är på 734 sidor och innehållet är uppdelat i tre huvuddelar, *Forntiden*, *Medeltiden* och *Nyare tiden*. I den senare delen förekommer ett kapitel på 137 sidor med rubriken *Karolinska tiden 1654-1718*, i vilket Sverige under Karl XI och Karl XII skildras.

Kapitlets mest centrala delar utgörs av det kungliga enväldet, Sveriges inrikespolitiska situation med fokus på riksdagen 1680, utrikespolitik och krig, reduktionen och indelningsverket samt de svenska provinserna.

Sveriges historia 1521-1809 Stormaktsdröm och småstatsrealiteter av Göran Behre 1985²⁹

Verket innehåll utgår från två huvuddelar: *Vasatiden och stormaktstiden* och *Frihetstiden och gustavianska tiden*. Den förra innehåller tre kapitel, varav ett med rubriken *Det karolinska enväldets tid 1680-1718/21*. Detta kapitel utgör 42 av bokens 301 sidor och skildrar bland annat Sverige under Karl XI och Karl XII. Monarkernas roll är mera nedtonad än tidigare och de agerar nu snarare som del i ett större sammanhang.

Karl XI:s gestalt förekommer under tre huvudrubriker i kapitlet: I *Enväldets framväxt* diskuteras betydelsen av det kungliga enväldet, såväl i ett större europeiskt perspektiv som dess plats i det svenska samhället. I *Ekonomiska, administrativa och rättsliga reformer i enväldets spår* behandlas i stora drag reduktionen, indelningsverket och kyrkolagen. I

²⁷Fåhreaus, Rudolf *Sveriges historia till våra dagar Åttonde delen Karl XI och Karl XII* (1921) Stockholm: P. A. Norstedts & Söners förlag

²⁸ Carlsson, Sten & Rosén, Jerker *Svensk historia 1 Tiden före 1718* (1962) Stockholm: Bonniers

²⁹ Behre, Göran *Sveriges historia 1521-1809 Stormaktsdröm och småstatsrealiteter* (1985) Stockholm: Esselte studium AB

Provinspolitiken under karolinsk tid behandlas Sveriges utrikespolitik och de svenska provinserna.

Det svenska samhället 800-1720 Klerkernas och adelns tid av Thomas Lindkvist och Maria Sjöberg 2003³⁰

Lindkvists och Sjöbergs bok är på 528 sidor och uppdelad i åtta kapitel, varav ett, *Stormaktens uppgång och fall*, behandlar stormaktstiden. Kapitlet är på 66 sidor, och utgångspunkter är i första hand skånska kriget, det kungliga enväldet samt innebörd och konsekvenser av räfst och reduktion.

2.1.2. Karl XI:s personlighet

I litteraturen för period 1 tillägnas tolv sidor inklusive bilder Karl XI:s person. Tre aspekter med avseende på hans personlighet tycks vara de centrala; att han har en oerhört stark rättskänsla som ligger till grund för hans stränghet, att hans person präglas av enkelhet och naturlighet samt att han genomgår en mognadsprocess.

Författarna skriver att kungen under uppväxten varit mycket sjuklig och en konsekvens av detta blev att hans mor önskade ”spara honom för alla intellektuella ansträngningar”³¹. Därtill var både hans lärare och hans guvernör olämpliga vilket fick till resultat att Karl XI:s undervisning blev mycket bristfällig. Som barn och tonåring var han karaktärssvag, osjälvständig och rent av ointresserad av sin roll som regent, men när han blir varskodd de stora bristerna i förmyndarregeringens styre, förvandlas han till en mogen, principfast regent, med ett oböjligt intresse av att ställa saker och ting till rätta i riket. Det sistnämnda yttrar sig bland annat i långa arbetspass och sträng övervakning av tjänstemännen. ”Han arbetade halva dagarna och tog stundom halva natten till hjälp.”³²

Kungens intressen var av den sort som krävde ansträngning, och den lediga tid han hade ägnades gärna åt diverse vilda jakter och ritter, vilka inte sällan resulterade i läkarbesök.

Till sättet beskrivs Karl XI som blyg, anspråkslös och tillbakadragen, men också som viljestark och sträng. Han krävde mycket av andra, men också av sig själv, och han såg alltid till rikets bästa. Jämfört med både sin far och son var han långt ifrån lika begåvad, men han hade ”...ett sunt, praktiskt, nyktert förstånd, som gick rakt på sak, och ett tämligen gott minne.”³³

Den hårda rättskänslan, att övervinna alla svårigheter och aldrig vika från förutfattade mål, var typiskt för Karl XI. Dock påpekar författarna att kungens hänsynslösa stränghet förmildrades av hans starka rättrådighet, och att det ständigt var denna som drev honom. Han handlade aldrig av personliga skäl, utan alltid med rikets bästa i åtanke.

Karl XI:s utseende skildras genom citat från en utländsk besökare, och författarna påpekar att denna beskrivning stämmer väl överens med övriga beskrivningar av kungens yttre. ”Hans figur är välbildad, hans ansikte ävenså; uppsynen visar likväl någon stolthet. Han har mörka

³⁰ Lindkvist, Thomas och Sjöberg, Maria *Det svenska samhället 800-1720 Klerkernas och adelns tid* (2003)
Lund: Studentlitteratur

³¹ Fahraeus (1921) s.78

³² Fahraeus (1921) s. 290

³³ Fahraeus (1921) s. 287

ögon och hår. Hans klädsel är ganska tarvlig, så att man svårligen skulle komma att särskilt giva akt på honom, om han vore bland andra människor.”³⁴

I litteraturen för period 2, förekommer inte någon del i texten vars syfte är att beskriva Karl XI:s person. Tanken tycks ha varit att skildra historieförloppet under Karl XI:s regeringstid på ett mer sakligt vis än vad som tidigare gjorts, och det är uppenbart att ingående personbeskrivningar inte stämmer överens med denna ambition. Inte heller förekommer det i lika stor skala som under föregående period, värderande beskrivningar av personer och skeenden.

Också här anger författarna moderns omtanke om sonens hälsa som orsak till att hans utbildning försumrats, men till skillnad från föregående periods litteratur, påpekar dessa författare att Karl XI, trots allt, inte saknade begåvning. Däremot nämner de att kungen på grund av sin oerfarenhet skulle kunna komma i beroende av sin omgivning. Längre fram i texten ges en beskrivning av hur Karl XI uppfattade den svenska flottans betydelse under kriget 1675. ”Vilken betydelse som tillmättes flottan framgår av den skrivelse, som den nu självmmedvetne Karl XI riktade till dess befälhavare...”³⁵ Att författarna väljer att omnämna Karl XI med orden ”den nu självmmedvetne”, skulle i relation till föregående skildring av hans från början oerfarna person, möjligen kunna jämföras med period 1:s beskrivning av hur Karl XI utvecklas i sin roll som monark.

Ytterligare ett tema som går igen i period 2, är Karl XI:s fasta styrningssätt. I uppbyggnadsarbetet som inkluderade försvenskningssåtgärder i de tidigare danska områdena står att ”Det bedrevs med en hårdhet och fasthet gentemot befolkningen...”³⁶

Inte heller i period 3 ges Karl XI:s person något vidare utrymme. En väsentlig skillnad mellan denna periods lärobok och de föregående, är att texten i den förra i högre grad präglas av ett flersidigt resonering, vilket bidrar till uppvisandet av en mera mångfasetterad bild av såväl skeenden och attityder som personbeskrivningar. Vidare uppvisar författaren en mer källkritisk hållning och pekar på nya forskningsrön. Till exempel anges att senare forskning visat på att Karl XI alls inte fattade beslut helt på egen hand, vilket ofta hävdats i äldre skildringar av honom, utan att han ofta rättade sig efter vad rådsherrarna stod i olika frågor. Ett faktum som antagligen tonar ned den tidigare, närmast heroiska, bilden av Karl XI som enväldshärskare. ”Den monark som introducerade absolutismen i Sverige framstår på många sätt snarast som en duktig ämbetsman, flitig i sina offentliga värv, sparsam och religiöst disciplinerad i sitt privata liv. En stram byråkrat utan glans och divalater – envälde i svensk tappning.”³⁷

När vi slutligen når litteraturen från period 4, har Karl XI:s person, från att i den första perioden spelat huvudrollen, definitivt förpassats till kulisserna. Den enda direkta information som ges om hans person är att han, liksom de flesta andra svenskar vid den här tiden, grundade sina uppfattningar utifrån djupt religiösa föreställningar. Ytterligare aspekter med avseende på Karl XI:s person går möjligen att utläsa genom beskrivningen av införandet av indelningsverket samt vad för slags motiv som låg bakom den nya kyrkolagen. Men detta diskuteras vidare under rubriken *Värderande eller beskrivande text?*

³⁴ Fahraeus (1921) s. 285

³⁵ Carlsson & Rosén (1962) s. 626

³⁶ Carlsson & Rosén (1962) s. 662

³⁷ Carlsson & Rosén (1962) s. 156

2.1.3. Karl XI. Värderande eller beskrivande text?

Litteraturen från period 1 präglas av en tämligen ensidig skildring av historien. Jämfört med litteraturen från i första hand period 3 och 4 är texten alls inte lika resonerande, utan ger i större utsträckning sken av att leverera en sanningshaltig bild av historien. Olika händelser tenderar dessutom att skildras på ett värderande sätt, dels till följd av att texten inte tycks präglad av något större källkritiskt förhållningssätt, dels genom en mängd värderande begrepp och formuleringar. Dessa aspekter är dock långt mer utpräglade i skildringen av Karl XII, vilken vi återkommer till under rubriken *Karl XII Värderande eller berättande text?*. Ett exempel på ovanstående är då författaren beskriver Karl XI:s relation till allmogebefolkningen: ”Särskilt voro de anlagda humlegårdarna föremål för hans omtanke och hans skydd.”³⁸ ”Karl XI:s hela konungagärning var för övrigt av den art, att vår allmogeklass förkovrades.”³⁹ Att Karl XI genomförde reformer som kan ha kommit att underlätta böndernas situation, är förstås inte någon överdrift. Dock framställer man dessa handlingar på ett sådant vis att läsaren kan uppfatta det som om kungen agerade utifrån något slags omtanke för bondebefolkning vilket det helt klart råder delade meningar om.

Det tycks ske en betydande förändring mellan litteraturen för period 2 och period 3. Den senare präglas av en allt mer mångfasetterad historieskildring där personer och skeenden belyses från fler än ett håll, vilket i det här fallet ger en stundtals ny skildring av vissa företeelser. Också litteraturen för period 4 uppvisar en mer nyanserad historiebild. Framställningen av Karl XI är saklig, och det förekommer inte någon upphöjande beskrivning av honom och hans gärningar. Motiven till kyrkolagen uppges till exempel vara folkfostran och disciplinering, och vad gäller reduktionen står det tydligt att denna inte berodde på en önskan att lindra skattetrycket för bönderna, utan på att man helt enkelt var tvungen att dra in pengar för att kunna bekosta krigsmaktens omorganisation. Detta kan jämföras med litteraturen för period 1 som gärna lyfter fram Karl XI:s omsorg om allmogebefolkningen.

2.1.4. Karl XII. Innehåll och centrala händelser

Sveriges historia till våra dagar Åttonde delen Karl XI och Karl XII 1921

Den del som behandlar Karl XII, utgör 202 av bokens totala 503 sidor. Fokus ligger på Karl XII:s krigföring och Sveriges utrikespolitiska förhållanden. Men också landets inrikespolitiska situation tillägnas ett visst mått av utrymme. De tre huvudrubrikerna lyder: *Det stora nordiska krigets förberedelser och första skede. 1697-1701, Striden om den polska kronan, Det svenska stormaktsväldets fall.*

Svensk historia 1 Tiden före 1718 1962

Karolinertiden skildras, som tidigare nämnts, på 137 sidor, varav drygt 40 behandlar Karl XII:s regeringstid. Också här fokuseras främst på Karl XII:s krigföring, där de mest centrala delarna utgörs av slaget vid Narva, Karl XII:s polska fälttåg och slaget vid Poltava, Karl XII:s vistelse i Turkiet och slutligen hans död vid Fredrikstens fästning. Vidare skildras också Sveriges inrikes- och utrikespolitiska förhållanden, så väl före som efter krigsutbrottet.

³⁸ Fahraeus (1921) s. 259

³⁹ Fahraeus (1921) s. 259

Sveriges historia 1521-1809 Stormaktsdröm och småstatsrealiteter 1985

Cirka 25 sidor i kapitlet om Karolinertiden tillägnas Karl XII:s regeringstid. Litteraturen för period 3 skildrar, liksom den tidigare litteraturen, Karl XII utifrån hans krigföring med fokus på freden vid Traventhal, slaget vid Narva, de polska fälttågen, slaget vid Poltava, Karl XII:s vistelse i Turkiet och konungens död. Utöver skildringen av det stora nordiska kriget ges också en beskrivning av Sveriges inrikespolitiska situation samt konsekvenserna av de freder som slöts efter kungens död.

Det svenska samhället 800-1720 Klerkernas och adelns tid
2003

Karl XII skildras utifrån två rubriker: *Det stora nordiska kriget* och *Stormaktens fall*. Centrala delar i skildringen av den svenska krigföringen utgörs av slaget vid Narva, det polska fälttåget, slaget vid Poltava, Karl XII:s vistelse i Turkiet, hans död.

2.1.5. Karl XII:s personlighet

I inledningen till litteraturen för period 1, ges en kortare beskrivning av Karl XII:s person. Skildringen av honom visar på ett begåvat men brådmoget barn. ”... av naturen hade han också största anlag för matematik och logik, och redan nu lärde han sig tänka ’rätlinigt’”⁴⁰ Han kunde både latin och franska och talade tyska som en infödd. Hans uppfostran präglades av diverse militära inslag och tillsammans med sin far deltog han i soldatmönstringar, ritter och björnjakter. Genom dessa typer av kroppsövningar, blev han, i kombination med ett enkelt levnadssätt, fysiskt stärkt. Till hans karaktärsdrag fogas viljestyrka, rättrådighet, sanningskärlek, fromhet och sedlig renhet. I början av sin tid på tronen präglades hans sätt av ett visst mått av barnlighet, men trots detta visade han på en arbetsiver som författaren jämför med Karl XI:s.

I jämförelse med den del som behandlar Karl XI, ges här i större utsträckning en löpande beskrivning av monarken och dennes – framför allt positiva – egenskaper. Som exempel kan ges skildringen av Karl XII:s stora givmildhet. Att faderns besparingar tagit slut beskrivs som en konsekvens av att Karl XII alltid delade med sig.

I skildringen av segern vid Narva framhäver författarna Karl XII:s goda krigaregenskaper: ”I denna strid, där den unge konungen själv givit sina soldater ett lysande föredöme av tapperhet och även inlagt stora förtjänster om ledningen...”⁴¹ ”Själv visade han härvid en energi och förmåga av självuppoffring, som allt ifrån denna tid gjorde honom till soldaternas avgud.”⁴² Överlag förmedlas bilden av att Karl XII:s soldater har ett stort förtroende för honom, och hans krigsinsatser beskrivs som storartade bevis på hjältemod och förmåga att entusiasmera sina trupper.⁴³

Trots de upplyftande beskrivningar av Karl XII och hans insatser, vilka helt klart dominerar texten, skildras också en sida av kungen som visar på en hårdhet och principfasthet som kanske inte uppfattas som enbart positiv. ”Att med vapenmakt hellre än med diplomatiens

⁴⁰ Fahraeus (1921) s. 311

⁴¹ Fahraeus (1921) s. 341

⁴² Fahraeus (1921) s. 342

⁴³ Fahraeus (1921) s. 346

medel bringa kriget till ett lyckligt slut motsvarade för övrigt konung Karls hela naturell.”⁴⁴ Vidare beskrivs hur krigandet skänkt Karl XII en så pass hård natur att han hellre lät en oskyldig lida än en skyldig slippa undan. ”En Gustav Adolfs ädla humanitet finnes ej hos denne krigarkonung.”⁴⁵ Liksom i framställningen av Karl XI, lyfter författarna fram den enkelhet som präglade också Karl XII. Kriget hade skänkt honom en naturlig enkelhet, och han avstod gärna lyx och bekvämligheter. ”Hans religiösa livsåskådning skänkte honom en manlig förtröstan på Guds ledning och hjälp; i denna livsåskådning är också att söka den innersta grunden till hans sedliga renhet och till den anspråkslösa ödmjukhet, som gjorde, att han stod så fjärran från skryt och självberöm.”⁴⁶

I litteraturen för period 2 är man mindre utsvävande i sin beskrivning av Karl XII:s egenskaper. De tidigare författarna var snabba med att peka på Karl XII:s begåvning, men i litteraturen för period 2 anges att det är mycket svårt att bedöma vilka kunskaper han egentligen inhämtat vid tronbestigningen. Säkert är dock, menar författarna, att Karl XI var väl medveten om sin egen bristfälliga uppfostran, vilket bidrog till att han såg till att sonen fick en mera givande undervisning. Det verkar som om han visat störst fallenhet för matematik och logik, och just det logiska tänkandet, menar de, skulle komma att ta överhand över smidigheten i det politiska spelet.⁴⁷ Vidare beskriver de Karl XII som en mycket tystlåten man som höll sina tankar för sig själv. Att kungen hade en mycket enkel framtoning framgår också här, och författarna menar att Karl XII:s tystlåtenhet och enkla krigaruniform fick honom att likna vilken som helst av soldaterna i ledet.⁴⁸ Att Karl XII var en skicklig statsman kan utläsas av beskrivningen av hans vistelse i Turkiet där författarna beskriver hur kungen under en dryg femårsperiod fortsatte att på egen hand styra Sverige, lika konsekvent som alltid, trots att han befann sig så pass långt hemifrån.⁴⁹

Liksom i skildringen av Karl XI märks i litteraturen för period 3 stora förändringar vid en jämförelse med de tidigare perioderna. Texten bärs inte längre upp av olika gestalter, utan fokuserar snarare på större skeenden och sammanhang. Någon egentlig personbeskrivning ges inte alls av Karl XII, men vissa aspekter går trots allt att skönja. Mest intressant är att den tidigare glorifieringen av kungen är i princip försvunnen. Som exempel kan ges skildringen av Karl XII:s styre av Sverige under vistelsen i Turkiet. I den äldre litteraturen beskrivs detta företag som välfungerande, och stärker bilden av Karl XII:s goda förtjänster i regeringsarbetet. I litteraturen för period 3 anges däremot att det stora avståndet och de osäkra förbindelserna bidrog till stora samordningssvårigheter vilka i sin tur ledde till oklarheter i den svenska politiken.

Också i litteraturen för period 4 har kungens tidigare så bärande roll i texten reducerats kraftigt. De egenskaper hos honom som ändå skildras är framför allt hans minutiösa noggrannhet och planering, samt den hårdhet med vilken han styrde riket. I beskrivningen av förberedelserna inför fälttåget mot Norge står att ”Anmärkningsvärt är att en enda person stod bakom denna totala mobilisering av landets statliga resurser: Karl XII. Ingen annan hade den

⁴⁴ Fahraeus (1921) s. 348

⁴⁵ Fahraeus (1921) s. 500

⁴⁶ Fahraeus (1921) s. 499

⁴⁷ Fahraeus (1921) s. 675

⁴⁸ Fahraeus (1921) s. 686

⁴⁹ Fahraeus (1921) s. 692

totala överblicken, och utöver kungen själv hade inte någon fullständigt klart för sig varthän alla bestämmelser syftade.”⁵⁰ Också den bild av kungens närmast hänsynslösa krigspolitik, som tydligt beskrivs i period 1, skildras här. Karl XII var så pass inriktad på att rädda den svenska stormakten, att hela landet kunde ställas in på krigsmaktens behov.⁵¹

2.1.6. Karl XII. Värderande eller beskrivande text?

Som nämnts tidigare är de värderande inslagen i texten om Karl XII mer omfattande än då författarna behandlar Karl XI. Detta märks tydligt i personbeskrivningen av Karl XII, som ju uppvisar en tämligen glorifierad bild av honom.

Kungens krigsbedrifter tycks utgöra grund för diverse bedyranden om hans förtjänster som fältherre. Beskrivningen av slaget vid Narva kan statuera exempel: ”Segern vid Narva var en vacker bedrift, som vittnade om den svenske soldatens storartade disciplin och uthållighet liksom om den högsta ledningens insiktsfullhet.”⁵²

Trots att texten uppvisar en minst sagt tveksam hållning till sina källor, verkar det finnas en ambition i att inte visa en alltför ensidig bild av Karl XII. Till exempel lyfter författarna fram de olika teorier som florerat gällande motivet till kungens fälttåg i Ryssland 1708-09.⁵³ Vidare poängteras det faktum att hans dödsbud inte togs emot på något enhetligt sätt, och att han bedömts olika av olika personer också under sin livstid. Att kungen efter segern vid Narva drabbades av ett slags övermod återkommer författarna till gång på gång. De beskriver hur den svenska krigskonsten nått en högre utveckling än den ryska, men poängterar att detta förmodligen sporrat den svenska kungen till att fatta ett alltför hastigt beslut och agera i övermod.

I litteraturen för period 2 diskuterar författarna de växlande uppfattningar av Karl XII som förekommit under åren, och de lyfter fram både de positiva och negativa aspekter som präglat forskningens framställning av monarken. Själva tar inte författarna någon ställning i diskussionen, men de ifrågasätter på ett par ställen tidigare vedertagen forskning. Till exempel poängterar de att de samtida beskrivningarna av den ryska arméns styrka vid slaget vid Narva kraftigt överdrivits. I övrigt tycks den nationalromantiska prägel som funnits närvarande i den äldsta forskningslitteraturen lysa igenom på sina ställen även här. Slaget vid Poltava beskrivs till exempel med orden ”Till slagets olyckliga utgång...”, vilket kan jämföras med skildringen av samma händelse i litteraturen för period 3 ”...slaget vid Poltava den 28 juni, som slutade med ett kännbart svenskt nederlag.”⁵⁴ Överlag präglas denna litteratur, som tidigare nämnts, av en långt mer saklig beskrivning, vilket inte minst blir framträdande i personbeskrivningen av Karl XII, som ju i jämförelse med den övriga forskningslitteraturen är mycket begränsad. Forskningslitteraturen för period 3 innehåller vidare en mer utpräglad källkritisk hållning. Författarna påpekar till exempel att det svenska nederlaget vid Poltava varit en av de mest omstridda frågorna i forskningen om den karolinska tiden, och att bedömningen kring detta skiftat starkt. Svaren, menar de, är framför allt beroende av hur man värderar det samtida källmaterialet, som i hög grad utgörs av dagboksanteckningar av svenska officerare. Också i

⁵⁰ Fahraeus (1921) s. 474-75

⁵¹ Fahraeus (1921) s. 475

⁵² Fahraeus(1921) s. 341

⁵³ Fåhraeus (1921) s. 398

⁵⁴ Behre m.fl. (1962) s. 172

litteraturen från period 4 hålls en mycket saklig ton och ges en objektiv bild. Jämfört med personbeskrivningarna från period 1 och 2 lyckas författarna här förmedla en bild av kungen, som inte styrs av en mängd värderande adjektiv. Den beskrivning som ges är koncentrerad till kungens yrkesperson och visar på sidor som kan uppfattas som *både* positiva och negativa.

2. 2. Lärobokslitteratur

2.2.1. Karl XI och Karl XII. Innehåll och centrala händelser

Lärobok i fädernelandets historia 1921

Odhners och Tunbergs bok är på 238 sidor varav kapitlet om Stormaktstiden, *Sveriges stormaktstid 1611-1718* utgör 69 av dem. Stormaktstiden skildras genom regenterna, var och en för sig. Kapitlet avslutas med knappt två sidor om Danmark-Norge. Inom varje del förekommer underrubriker i två led. De första underrubriker som skildrar Karl XI är följande: *Förmyndarregeringen, Karl XI:s första regeringsår Kriget och frederna, Förmyndarräfstens Reduktionen Enväldet, Den inre och yttre styrelsen.*

De första underrubriker som skildrar Karl XII är följande: *Karl XII:s myndighetsförklaring och första regeringsår, Det stora nordiska krigets begynnelse, Karl XII:s Polska krig, Den avgörande kampen mellan Karl och Peter, Magnus Stenbocks fälttåg, Karl XII i Turkiet, Görtez' styrelse, Karl XII:s sista fejder och död, Karl XII:s personlighet.*

Lärobok i svensk historia för gymnasiet II nya tiden 1923

Falks bok är 248 sidor lång varav stormaktstiden är tilldelad 77 av dem. Stormaktstiden skildras inte, som hos Odhner, genom de olika monarkerna, utan i kronologisk ordning genom en rad centrala händelser under följande rubriker: *Uppbyggandet av den svenska stormakten (1611-1660), Det svenska enväldet under dess största utsträckning (1660-1700), Striden om den svenska stormaktens bestånd (1700-1718/21).*

Svensk historia för gymnasiet

Tunbergs och Söderlunds bok är 442 sidor lång varav stormaktstiden är tilldelad 74 av dem. Boken är uppdelad i tre delar: *Forntid, Medeltid, Nya tiden* och kapitlet om stormaktstiden är uppbyggt i delarna: *Den svenska stormakten uppbygges, Det svenska väldet under dess största utsträckning, Dagligt liv i Sverige vid mitten av 1600-talet, Stormaktsväldets konsolidering, Stormaktsväldets undergång, Kulturlivet under stormaktstiden.* I var och en av dessa delar följer sedan underrubriker i två led. Karl XI och Karl XII skildras på cirka tio sidor vardera. Fyra bilder förekommer inom ramen för de texter som behandlar kungarna: En porträttbild på Karl XI, en porträttbild på Karl XII, en porträttbild på Magnus Stenbock samt en karta över Karl XII:s ryska fälttåg.

Medeltidens och nya tidens historia för gymnasiet

Innehållsmässigt är detta verk mycket likt den föregående men i Tunbergs och Söderlunds bok förekommer en del som behandlar Karl XII:s personlighet vilken är borttagen i detta verk. Samtliga bilder i Tunbergs och Söderlunds bok återfinns också här, med undantag för porträttet på Magnus Stenbock.

Historiens huvudlinjer 1981

Historiens huvudlinjer är 285 sidor lång och Karl XI och Karl XII skildras på cirka fyra sidor inklusive bilder och en fördjupningsdel om Karl XII. Då bokens huvudsyfte varit att ge ett europeiskt helhetsperspektiv på historien har de enskilda ländernas historia tvingats träda tillbaka, vilket gäller även för Sverige. Nordens historia inordnas istället i ett större sammanhang. Centralt i skildringen av Karl XI är införandet av det kungliga enväldet, räfsten och reduktionen, Karl XI:s kyrkolag samt införandet av indelningsverket. Framställningen av Karl XII består främst i en skildring av kungens krigföring med fokus på slaget vid Narva, nederlaget vid Poltava, flykten till och vistelsen i Turkiet samt kungens död. Det förekommer även en fördjupande del om de teorier som florerat kring Karl XII:s person, krigföring och död.

Fyra bilder som kan relateras till Karl XI och Karl XII förekommer i texten: En målning som visar Karl XI ute på slagfältet, fotot av ett kopparstick som visar Karl XII och August II vid en gemensam festmåltid, ett foto som visar Karl XII:s lik samt en karta över Karl XII:s ryska fälttåg.

Alla tiders historia 1983

Den första utgåvan av Alla tiders historia är uppdelad på två böcker som tillsammans rymmer världshistorien från forntid till nutid. Del 1, som jag använt mig av, är 205 sidor lång och sträcker sig fram till 1700-talet. I presentationen av boken anges att Alla tiders historia är ett försök att skildra historien från äldsta tid till nuet. För att lyckas med detta har man tvingats använda sig av ett strängt urval av fakta. Därav blir skildringen bredare ju längre fram i historien man kommer och tyngdpunkten ligger på de tre senaste århundradenas historia. I varje kapitel från och med det som behandlar medeltiden, finns avsnitt om nordisk historia. Inom detta avsnitt finns en sju sidor lång del som behandlar stormaktstiden.

Det förekommer inte något enskilt stycke om Karl XI, istället nämns han i kapitlet om Nordens 1500 och 1600-talshistoria, i samband med underrubrikerna: *Det karolinska enväldet, Räfst och reduktion, Det ledande adelsståndet, Karl XI organiserar krigsmakten*. Inte heller Karl XII tilldelas något eget stycke, utan nämns i förhållande till en rad specifika händelser under rubrikerna: *Det karolinska enväldet, Karl XI organiserar om krigsmakten, Svenska segrar..., ...och nederlag*. Kapitlet om Norden under 1600-talet avslutas med en bild på Gustav Cederströms klassiska verk, *Karl XII:s likfärd*. I bildtexten kan man läsa "...Cederström velat ge en korrekt rekonstruktion av en historisk händelse. Scenen är dock tämligen oheroisk. På det här paradmässiga sättet fördes inte den döde kungens lik från krigsskådeplatsen. Cederströms historiska scen kan också med sin tragiska undergångsstämning uppfattas symboliskt –som en bild av det svenska stormaktsväldets undergång."⁵⁵

Alla tiders historia

Innehållet i Alla tiders historia från 2007 stämmer i stora drag överens med innehållet i upplagan från 1983. Några omorganiseringar har dock gjorts vilka presenteras nedan:

⁵⁵ Bergström m.fl. (1983) s. 165

Karl XI

I stycket *Under 1670-talet skaffade sig den unge kungen ett allt fastare grepp om rikets styrelse*, som handlar om hur Karl XI antar rollen som enväldshärskare, är följande citat borttaget i den senare upplagan: ”I spetsen för den svenska armén avvärjde Karl XII danska försök att ta tillbaka de sydsvenska landskapen.”⁵⁶ I stycket som behandlar räfst och reduktion har man gjort följande tillägg i den senare upplagan: ”Ett viktigt motiv för att genomföra räfst och reduktion var att staten ville skapa ett fast lönesystem för civila och militära tjänster. Bönder, som nu åter kom under kronan, betalade sin skatt inte till adeln utan till kronans tjänstemän.”⁵⁷

Karl XII

I det stycke som handlar om det stora nordiska kriget, har man i den senare upplagan tagit bort informationen om att Karl XII:s krig mot Polen möjligen hade att göra med hans vilja att trygga svensk saltimport från Polska gruvor. ”Det militära resultatet av kriget var inte stort, men det har framhållits att Karl XII genom det långa fälttåget bl.a. ville trygga svensk saltimport från polska gruvor.”⁵⁸

I 2007 års upplaga berörs vidare teorin om att det dödande skottet mot Karl XII kom från den svenska skyttevärnen, men författarna menar att det inte går att dra några säkra slutsatser om detta.⁵⁹ I det avslutande stycket, som i båda upplagorna går under rubriken *Stormaktsväldets slut*, har man i den senare upplagan lagt till några rader om Sveriges svårigheter att stå emot grannländernas expansion. ”Enligt detta synsätt får inte Karl XII:s krig den avgörande betydelse de ibland har tillmätts. Däremot kan man säga att kungens olyckliga krig och mindre effektiva diplomati påskyndade stormaktsväldets slut.”⁶⁰

Bilden på Cederströms verk återfinns fortfarande, men nu i ett större format samt i färg.

Perspektiv på historien

Perspektiv på historien är på 472 sidor. Boken behandlar världshistorien från forntid till och med idag. Tyngdpunkten ligger på Europa och de två senaste århundradena. Boken är indelad i tio kapitel, tar sin början med *Forntiden* och avslutas med *Världen efter 1989*. Stormaktstiden skildras på tolv sidor i kapitlet *Nya tider, Nya världar*.

Karl XI skildras på en dryg sida med fokus på det kungliga enväldet, räfst och reduktionen samt införandet av indelningsverket. Karl XII skildras på cirka en och en halv sida inklusive bilder. Texten beskriver mycket kortfattat hans krigföring och stormaktsväldets fall, med fokus på slaget vid Narva, nederlaget vid Poltava, flykten till Turkiet och slutligen kungens död i Norge 1718.

I texten förekommer tre bilder; en karta över svenska landsförluster 1660-1721, en bild på fördelningen av mark på hemman 1500-1700 samt en porträttmålning av Karl XII.

⁵⁶ Bergström m.fl. (1983) s. 153

⁵⁷ Bergström m.fl. (1983) s. 153

⁵⁸ Bergström m.fl. (1983) s. 163

⁵⁹ Bergström m.fl. (1983) s. 133

⁶⁰ Bergström m.fl. (1983) s. 134

Beträffande de bilder som förekommer i läroböckerna är det mest intressanta att det i så stor utsträckning är samma bilder som förekommer. Återkommande är till exempel Cederströms målning av Karl XII:s likfärd, en porträttbild av Karl XII iklädd en enkel soldatuniform samt ett porträtt av Karl XI sittandes på tronen iklädd en stor pälskappa. Utöver dessa porträtt är det populärt med en karta på Karl XII:s ryska fälttåg. I litteraturen för period 2 är bilderna desamma med undantag för ett porträtt på Magnus Stenbock vilket förekommer i Svensk historia för gymnasiet men inte i Medeltidens och nya tidens historia för gymnasiet. Att bilden strukits i det senare verket känns som ett uppenbart tecken på att intresset för personerna i historien tenderar att bli allt mindre, vilket märks i läroboksutvecklingen överlag genom till exempel färre och mindre utförliga personbeskrivningar. Beträffande kartan över Karl XII:s ryska fälttåg så är den förekommande inte bara i litteraturen för period 2, utan även i Historiens huvudlinjer från 1981. Att den fortfarande är förekommande i litteraturen för 1980-talet är intressant då den nationalromantik som präglat innehållet i de äldre böckerna annars är i princip helt borta. Man kan alltså fråga sig varför det fortfarande känns viktigt att visa på de svenska framgångarna i kriget utan att jämföra dessa med de nederlag och landsförluster Sverige råkade ut för under Karl XII:s regeringsperiod. I Alla tiders historia från 2007 återfinns en karta över Sveriges utformning under stormaktsväldets största skede, men även en karta som visar på Sveriges landsförluster i frederna 1660-1721. I denna bok förekommer vidare en bild som visar fördelningen av mark på hemman under perioden 1500-1700 samt ett porträtt av Karl XII. En väsentlig förändring i framställningen av bilder i läroböckerna är vilket syfte de skall tjäna. Medan bilderna i Svensk historia för gymnasiet och Medeltidens och nya tidens historia för gymnasiet tycks fylla syftet att stärka den information som ges i texten, verkar bilderna i den senare litteraturen i viss utsträckning tjäna som utgångspunkt för en annan sorts information, utanför ämnet för den egentliga texten. I Historiens huvudlinjer återfinns till exempel ett porträtt av Karl XI i den del av boken som behandlar 1600 och 1700-talets kultur, och bildtexten är främst till för att visa på hur man uppfattade den enväldige kungen vid tiden för tavlans tillkomst. I samma bok återfinns vidare en bild på ett kopparstick vilket visar Karl XII och August II vid en middag samt, i fördjupningsdelen som behandlar forskning kring Karl XII, bilden av ett foto som visar kungens lik. Också dessa bilder tycks valda i första hand för att visa på sådant som ligger, så att säga, utanför den huvudsakliga texten. Bilden av Karl XII:s lik har egentligen ingenting med hans roll i texten att göra men fungerar som ett slags utgångspunkt för diskussionen om de olika teorier som florerat runt hans död. Denna tendens märks även i samband med bilden av Cederströms *Karl XII:s likfärd* vilken återfinns i båda upplagorna av Alla tiders historia. Bildtexten lyder i dem båda: ”På det här paradmässiga sättet fördes inte den döde kungens lik från krigsskådeplatsen. Cederströms historiska scen kan också med sin tragiska undergångsstämning uppfattas symboliskt – som en bild av det svenska stormaktsväldets undergång.” Också den tycks alltså tjäna som ett slags utgångspunkt för diskussioner utanför den huvudsakliga textmassan.

Karl XII återfinns vidare i två andra bilder i litteraturen. I böckerna för period 2 visas bilden upp av en tämligen enkel kung i soldatuniform. Till dessa bilder ges inte någon informativ bildtext utan man får intrycket av att deras främsta syfte varit att visa på hur Karl XII faktiskt såg ut. I Perspektiv på historien återfinns en annan porträttbild av honom vilken är mycket snarlik den som förekommer i litteraturen för period 2, men här finns en undertext som talar om att tavlan utgör exempel på hur Karl XII *själv ville framstå*, som en enkel soldat. Ett intressant inslag är att det porträtt på Karl XI som återfinns i litteraturen för period 2 visar en tämligen prälig bild av konungen, där Karl XI sitter, rak i ryggen, på sin tron i en stor pälsmantel. I bildtexten anges att porträttet präglas av barockens överdådiga stil. Man kan

fråga sig varför författarna för Karl XI valt en bild som alls inte korresponderar med det textmässiga innehållet, medan bilden av Karl XII tycks förstärka den bild av kungen som förmedlas i texten.

2.2.2. Karl XI:s Personlighet

Direkta skildringar av Karl XI:s person förekommer i de fyra äldsta läroböckerna. Samtliga av dem beskriver hur kungens uppväxt, till följd av moderns klemighet och lärarnas inkompetens, försumrats och resulterat i dåliga kunskaper och bristande utbildning. Vidare beskrivs kungen som till en början ointresserad av statsfrågor men desto mer intresserad av jakt och ridning. När han blir uppmärksam på hur illa ställt det är med riket ändrar och dock inställning och förvandlas till den skicklige statsman han främst är ihågkommen som.

Centrala egenskaper, vilka författarna gärna återkommer till, är att Karl XI är *pliktrogen* och *ansvarsfull*. Odhner lägger stor vikt vid kungens inrikespolitiska betydelse och beskriver honom som ”själen i regeringen”.⁶¹ Dessa egenskaper framhålls vidare genom beskrivningen av hur han reste runt och kontrollerade hur ämbetsmännen skötte sitt arbete. ”Ämbetsmännen hade i konungen en sträng och fodrande herre. När han upptäckte försumlighet, ingrep han med kraft; mot statens tjänare använde han ett språk, som påminde om Gustav Vasas eller Karl IX:s.”⁶² Kungens stora ansvarskänsla, som skildras mycket ingående hos framför allt Odhner och Falk, och som i de äldre läroböckerna anges ligga bakom processen med införandet av det kungliga enväldet, betonas inte på samma sätt i de senare verken.

Odhner beskriver honom vidare som tyst och sluten, och i sitt uppträdande anspråkslös och blyg.⁶³ En intressant kontrast till beskrivningen av Karl XI som en man med häftigt lynne och svårighet att behärska sig, vilken förekommer hos både Söderlund/Tunberg och Falk.⁶⁴ Odhner och Falk skildrar vidare Karl XI som en mycket enkel och okonstlad person. De pekar till exempel på hur enkelt kungen klädde sig, att han inte var särskilt förtjust i fester och tillställningar samt att han, istället för att vistas på slottet, gärna drog sig undan till bostaden vid det ensliga Kungsör. I Falk text framställs han till och med som en ”borgersman”⁶⁵ Varför man vill framställa Karl XI som en i stor utsträckning enkel person tål att funderas över. Säkerligen ligger det en hel del i denna bild men kanske är det även så att det sätt man väljer att framställa honom på är beroende av rådande ideal och trender?

En intressant del i framställningen av Karl XI är det faktum att det nästan inte alls förekommer någon beskrivning av hans förhållande till familjen, trots att den äldre litteraturen ägnar stort utrymme åt hans privata person. Endast Odhner ger en beskrivning av kungens relation till hustrun Ulrika Eleonora. Mot henne, skriver författaren, hade han varit en sträng och oförstående make, men då hon i allt för tidig ålder insjuknade för att så småningom avlida, insåg han hur orättvist hon blivit behandlad.⁶⁶ Med tanke på de ingående beskrivningarna av kungens person samt det faktum att man i de fyra äldsta läroböckerna gärna redogör för och namnger de personer vilka kungen umgicks med borde rimligtvis förhållandet till familjen

⁶¹ Odhner (1923) s. 96

⁶² Odhner (1923) s. 96

⁶³ Odhner (1923) s. 96

⁶⁴ Falk (1923) s. 99 och Söderlund/Tunberg (1949) s. 177

⁶⁵ Falk (1923) s. 115

⁶⁶ Odhner (1923) s. 101

tilldelas ett större utrymme, men antagligen har det helt enkelt inte funnits något intresse av att skildra drottningens passiva tillvaro hemma på slottet.

De personer som omger kungen utgör vidare ett intressant inslag. I den äldre litteraturen vimlar det av gestalter med diverse olika relationer till honom. Att de ges så mycket utrymme är säkerligen till stor del en konsekvens av att historieskrivningen vid den här tiden tilldelats ett, jämfört med i dagens läroböcker, större utrymme överlag och därigenom möjligheten att brodera ut skildringarna med gestalter och händelser. Men det beror säkerligen också på ett för den tiden stort intresse för historiska gestalter rent generellt. Ytterligare ett faktum som pekar på detta är att Karl XI gärna jämförs med äldre svenska kungar. Falk skriver bland annat om Karl XI:s personlighet att ”Fastän han ej var så begåvad som Gustav Vasa eller Gustav Adolf, har Karl XI dock utträttat mycket av betydelse för Sverige.”⁶⁷ En formulering som för övrigt kräver att läsaren, det vill säga eleven, är väl bekant med personerna Karl XI jämförs med.

När vi närmar oss läroböckerna från 1980-talet lyser de beskrivande adjektiven med sin frånvaro. Där saknas direkta beskrivningarna av kungen, och bilden av honom framträder snarare genom diverse centrala händelser. Dock kan vissa drag i hans person möjligen läsas ut mellan raderna i texten. I skildringen av skånska kriget beskrivs i Alla tiders historia från 1983 samt i Perspektiv på historien, hur Karl XI leder svenskarna till seger. ”I spetsen för den svenska armén avvärjde Karl XI danska försök att ta tillbaka de sydsvenska landskapen.”⁶⁸ ”Men under ledning av den unge kungen lyckades svenskarna i det blodiga slaget vid Lund besegra den danska invasionsarmén”.⁶⁹ Även om dessa utgör de enda ställen i texten där kungens militära färdigheter skildras, blir upplevelsen att det är något av en krigarkung vi har att göra med. Intressant är att den skildring som förekommer i Alla tiders historia från 1983 är borttagen i den senare upplagan. Utgjorde den endast onödig information, eller riskerade den att ge en felaktig, glorifierande bild av Karl XI?

I båda upplagorna av Alla tiders historia samt i Historiens huvudlinjer poängterar författarna att räfsten och reduktionen, trots de positiva förändringar dessa innebar för allmogebefolkningen, inte genomfördes av omsorg om dem. Ett faktum som krockar med hur Odhner beskriver kungen som särskilt intresserad av såväl böndernas upplysning som deras rätt att äga jord.

Införandet av enväldet, dess ambitioner och de konsekvenser det ledde till skildras i samtliga åtta böcker, men givetvis inte lika ingående i alla. Gemensamt är dock att dessa skildringar bidrar till bilden av Karl XI som en mycket bestämd man. I Historiens huvudlinjer beskrivs kungens förfrågan till ständerna huruvida han bör regera med råds råde på följande sätt. ”Enligt deras (ständernas) förklaring var kungen inte ansvarig inför någon utom inför Gud allena. Detta var farliga ord. Därmed hade ständerna i sin iver att komma åt rådet öppnat dörren för ett annat styrelsesätt.”⁷⁰ Denna formulering torde kunna bidra till intrycket av Karl XI som en ganska osympatisk, närmast maktgalen, person. Också Perspektiv på historien och Alla tiders historia uppvisar en liknande bild. I den senare kan man bland annat läsa att ”Under 1670-talet skaffade sig den unge kungen ett allt fastare grepp om rikets styrelse. Kungen fattade sina beslut tillsammans med rådgivare utan att höra rådet. När freden kom, fortsatte

⁶⁷ Falk (1923) s. 115

⁶⁸ Bergström m.fl. (1983) s. 153

⁶⁹ Nyström m.fl. (2005) s. 129

⁷⁰ Brolin m.fl. (1981) s. 188

kungen i stort sett att regera som under kriget.”⁷¹ Trots att det inte är lika uttalat som hos exempelvis Falk, som beskriver kungen som en ”sträng och fordrande herre”, blir alltså upplevelsen av Karl XI som krävande och bestämd framträdande också i de senare läroböckerna.

Ytterligare ett intressant inslag utgörs av hur man framställer kungens intellekt. I de tre äldsta läroböckerna pekar författarna på att hans uppfostran blivit försummad och att han, som en konsekvens av detta, inte är särskilt begåvad. Ett faktum som hos Odhner tycks ligga till grund för att Karl XI efter skånska kriget valde bort fortsatt krigföring. Då han inte förstod de europeiska förhållandena, skriver författaren, valde han helt enkelt att inte lägga sig i dem. Falk beskriver samma beslut som baserat på att kungen inte hade tid för krigföring, medan det i de senare böckerna tycks vittna om ett visst mått av mogenhet och begåvning. I Perspektiv på historien skriver man till exempel att ”Karl XI hade insett att Sveriges resurser inte räckte till för fler militära äventyrligheter och inriktade sig istället på att slå vakt om det som redan vunnits.”⁷²

2.2.3. Karl XI. Värderande eller beskrivande text?

De fyra äldsta böckernas framställning av Karl XI präglas av ett klassiskt sagostuk med den bortskämda, obegåvade ynglingen som tvingas genomgå svåra prövningar, och som sedan kommer ut på andra sidan som en ny, mognare och insiktsfullare människa. Ett bärande tema i klassiker som till exempel Daniel Defoes *Robinson Crusoe* och Rudyard Kiplings *Havets hjältar*. Odhner beskriver kungens förvandling på följande sätt: ”Sjutton år gammal förklarades han myndig på riksdagen i Stockholm 1672. Under de tre följande åren fortsatte kungen sitt bekymmerslösa liv och tog föga del i styrelsen.”⁷³ När Sverige lider nederlag i kriget blir han emellertid uppmärksam på den krisartade situationen, och går till handling. ”Då vaknade konungen med ens ur sin bedövning...”⁷⁴ ”Nu insåg konungen farans storhet och sina rådgivares försumlighet. Han beslöt att taga allt under sin egen ledning och ägnade sig med brinnande nit åt regeringsbestyren...”⁷⁵ I Medeltiden och nya tidens historia beskrivs samma händelseförlopp på följande vis: ”Karl XI hade förklarats myndig 1672 men till en början föga befattat sig med regeringsarbetet. De upprepade nederlagen gjorde det nu tydligt för honom, att han själv måste ta ansvaret för rikets öden och inte längre kunde lita på andra.”⁷⁶ Den typ av beskrivning som exemplifierats genom citaten ovan, torde få läsaren att sympatisera med Karl XI, då man får bilden av honom som ett slags hjälte, som griper in i den kaosartade tillvaron och ställer saker och ting till rätta. Denna ”hjälteroll” förstärks vidare i Svensk historia för gymnasiet och Medeltidens och nya tidens historia, där man kan läsa att Sverige lider nederlag, *trots* att det är kungen som leder anfallen. Hans krigaregenskaper tycks alltså värderas tämligen högt. Falk avslutar delen om Karl XI på följande sätt: ”...räddat den svenska stormakten ur ett farligt yttre läge, brutit högadelns makt och återgivit konungadömet

⁷¹ Bergström m.fl. (2007) s. 129

⁷² Nyström & nyström (2005) s. 131

⁷³ Odhner (1923) s. 90

⁷⁴ Odhner (1923) s. 92

⁷⁵ Odhner (1923) s. 91

⁷⁶ Söderlund m.fl. (1958) s. 190

dess ledande ställning, ordnat rikets finanser, givit fasthet och stadga åt den inre styrelsen samt stärkt försvaret till lands och sjöss.”⁷⁷

Ett annat sätt att skapa sympatier för personen man beskriver, är förstås att framställa hans fiender på ett negativt sätt. Beskrivningen av snapphanerörelsen kan vara ett sådant grepp. ”...så kallade snapphanar, vilka oroade svenskarnas förbindelser och därigenom beredde dem stora svårigheter.”⁷⁸ ”Hela Skåne utom Malmö föll i danskarnas händer. Invånarna mottogo dem såsom befriare, de krigiska bönderna i norra Skåne väpnade sig och började under namn av snapphanar ett farligt småkrig mot svenskarna.”⁷⁹ ”Särskilt i norra Skåne organiserades beväpnade band, av svenskarna kallade snapphanar, vilka oroade de svenska truppersnas förbindelser med basområdet och beredde dem stora svårigheter.”⁸⁰ Det sistnämnda citatet är borttaget i Medeltidens och nya tidens historia, trots att textstycket i övrigt är identiskt, så kanske kan man dra slutsatsen att denna framställning inte uppfattats som helt objektiv. I de fyra senare böckerna skildras inte Karl XI:s krigföring lika ingående, vilket förstås omöjliggör beskrivningen av kungens motståndare som ett slags syndabockar, jämte vilka Karl XI framstår i extra positiv dager.

I de fyra senare verken tycks det finnas en ambition att ge en mera objektiv redogörelse av Karl XI. Dock kan man som läsare, och som framgår av texten om Karl XI:s personbeskrivning, tolka in vissa värderingar i texten, och huruvida dessa är medvetna eller inte, är omöjligt att avgöra. Dock upplever jag, personligen, att även den sakliga ton som präglar de senare böckernas framställning, kan bli värderande i den mån att läsaren lätt tolkar in egna motiv till de olika händelser/handlingar som beskrivs. Kanske är det inte helt oproblematiskt att försöka hålla texten saklig heller. Beskrivningen av Karl XI:s kyrkolag i Historiens huvudlinjer är exempel på detta. Här ges beskrivning av innebörden i lagen, men vad den fyllde för funktion i relation till det kungliga enväldet, framgår inte. Detta kan jämföras med samma skildring i Alla tiders historia, där kyrkolagen beskrivs som en del i kontrollen över kyrkan som ”...var ett viktigt instrument för nyheter och propaganda. ”Från predikstolarna läste prästerna upp sina förordningar och i sina predikningar framhöll de den kristna plikten att lyda den kungliga ’överheten’.”⁸¹

Vidare har man i de senare böckerna utelämnat alla direkta personbeskrivningar av Karl XI. Det framkommer egentligen ingenting om hans utseende, intressen eller egenskaper. Dock kan man som tidigare nämnts, och som framgår i personbeskrivningen, läsa ut en del egenskaper trots allt, och tydligast av detta tycks vara att han framstår som mycket sträng samt att han är en god fältherre. Det senare är intressant eftersom man i 2007 års upplaga av Alla tiders historia tagit bort den mening som syftar på detta. Kanske är man rädd att läsaren inte får en objektiv bild av händelseförloppet om kungen tillskrivs lite av en hjälteroll.

En aspekt som är avgörande för hur läsaren uppfattar texten är förstås språket. Det går en skarp gräns mellan litteraturen för period 2 och 3 där den senare kännetecknas av en långt mer saklig ton. Författarna för den äldsta litteraturen däremot, och framför allt Odhner, kryddar

⁷⁷ Falk (1923) s. 114

⁷⁸ Falk (1923) s. 102

⁷⁹ Odhner (1923) s. 92

⁸⁰ Tunberg & Söderlund (1949) s. 178-79

⁸¹ Bergström m.fl. (2007) s. 131

gärna såväl händelser som personer med en mängd värderande adjektiv och använder sig i stor utsträckning av målande miljöbeskrivningar.

2.2.4. Karl XII:s Personlighet

Författarna till de fyra äldsta böckerna framhåller alla Karl XII:s goda krigaregenskaper. Han beskrivs som en utmärkt fältherre med goda kunskaper om och intresse för krigskonsten. Odhner exemplifierar detta faktum med beskrivningen av hur kungen redan som barn följde med sin far på jakt och hur han vid tolv års ålder sköt en björn på egen hand.⁸² Av samma författare beskrivs han vidare som en utmärkt fältherre och en skicklig ryttargeneral, berömd för sina djärva snabba och kraftiga anfall. ”Ingen fältherre har såsom han förstått att härföra sina krigare, ingen konung har med sådan trohet varit följd av sitt folk även i de svåraste olyckor och lidanden.” ”Svenska folket har beundrat hans oböjliga järnvilja, den nordiska kämpakraften, ståndaktigheten in i döden, hans sanningskärlek och rättvisa.”⁸³

Också i Svensk historia för gymnasiet skildras Karl XII:s krigskonst på flera ställen i texten, bland annat kan man läsa följande: ”Redan från början framträdde de förhärskande dragen i Karl XII:s krigskonst: snabba rörelser och djärva angrepp på den fientliga krigsmakten för att försätta den ur stridbart skick. Med 10 000 man angrep Karl tsarens mångdubbelt starkare här vid Narva och vann en lysande seger (1700).”⁸⁴ Falk beskriver vidare Karl XII som en man med krigarens bästa egenskaper och pekar på att detta är ett faktum som inte kan ifrågasättas.⁸⁵

Till skillnad från den Karl XI som möter oss i Odhners och Falks böcker, skildras Karl XII som lättlärd och tämligen begåvad. Speciellt den förra lyfter fram dessa egenskaper och beskriver bland annat hur kungen, under tiden han bodde i Lund, umgicks med vetenskapsmän och hur han under vistelsen i Turkiet lät sända en vetenskaplig expedition till Egypten och Palestina.⁸⁶ Ytterligare en aspekt som skiljer Karl XII från hans far och som också den återfinns i Falks verk är beskrivningen av Karl XII som genuint intresserad av sina kungliga plikter. Bland annat påpekar författaren att kungen allt sedan tronbestigningen påtagit sig alla en regents uppgifter.

Karl XII:s gudfruktighet och stora andliga intresse utgör centrala egenskaper i både Odhners och Falks skildring av honom. Karl XII:s starka tro på rättvisan skildras hos Odhner som den drivande kraften i hans krigföring. ”Han var alltid säker på rättvisans slutgiltiga seger” ”Han visade tidigt en omutlig rättskänsla och sanningskärlek men därjämte självrådighet och egensinne.”⁸⁷ -ett tema som går igen också hos Falk: ”Under alla skiften hölls hans mod uppe genom tron på hans rättvisa sak och förtröstan på Guds hjälp.”⁸⁸

Odhner är den enda författare som ger en beskrivning av Karl XII:s utseende. ”Han hade en hög panna, omgiven av glesa bruna lockar, mörkblå ögon, stor buktad näsa och fylliga, skägglösa läppar. Han försmådde alla yttre tecken av sin kungliga värdighet och klädde sig i

⁸² Odhner (1923) s. 102

⁸³ Odhner (1923) s. 102

⁸⁴ Tunberg & Söderlund (1949) s. 190-91

⁸⁵ Falk (1923) s. 124

⁸⁶ Odhner (1923) s. 115

⁸⁷ Odhner (1923) s. 116

⁸⁸ Falk (1923) s. 124

enkel svensk krigardrätt: blå rock med mässingsknappar, trehörnig filthatt, höga kragstövlar med stålsporrar och vid sidan den väldiga huggvärjan.”⁸⁹

Till sättet beskrivs Karl XII som inåtbunden och sluten och Tunberg/Söderlund pekar på att det egentligen inte var någon som visste hur kungen tänkte och resonerade. Ett faktum som, menar han vidare, bidrar till att det egentligen inte går att värdera Karl XII:s krigsinsatser, då ju ingen egentligen vet hur han resonerade.⁹⁰

I Svensk historia för gymnasiet tycks det finnas en ambition att belysa Karl XII och hans krigsföring ur olika synvinklar, och författarna diskuterar olika teorier om hans person. Var han en stor krigsherre eller i högre grad en betydande statsman? Framställningen av honom, skriver de, har förändrats över tid. ”För vissa forskare, som ha fördjupat sig i studien av hans historia, ter han sig såsom den stridslystne krigaren, vars fröjd det var att gå från kamp till kamp. För andra framstår han såsom en betydande statsman, som ville trygga den svenska Stormakten...”⁹¹ Under 1800-talets början och mitt idealiserades han som en ung hjältekonung, för att under seklets slut fjärmars från denna bild och istället uppfattas som huvudorsaken till stormaktsväldets undergång. Den senare forskningen, skriver de, har kommit att uppvisa en mera nyanserad bild av honom. Ett intressant konstaterande med tanke på att författarna själva, utanför ramarna för just denna diskussion, visar upp en tämligen ensidig bild av Karl XII.

I de fyra senare böckerna får man nästan känslan av att författarna medvetet valt bort den typ av information som skulle kunna ge en bild av Karl XII som person. Det lilla vi får veta om honom är ofta uttryck för de negativa konsekvenser hans regerande medförde. Och det enda fall där man uttryckligen avser att behandla hans person består i en redogörelse för de olika teorier som florerat runt honom. Över huvud taget tycks man väldigt försiktig med att framställa Karl XII ur en positiv synvinkel, vilket är intressant med tanke på att det i två av de senare läroböckernas framställning av Karl XI förekommer beskrivningar som kunde tolkas som positiva ur den synvinkeln att han var en skicklig krigare. Undantaget är möjligen informationen om att kriget mot Polen fördes bland annat för att man ville trygga svensk saltimport från de Polska gruvorna som förekommer i Alla tiders historia från 1983, men denna information är borttagen i upplagan från 2007.

2.2.5. Karl XII. Värderande eller beskrivande text?

Precis som i skildringen av Karl XI uppvisar de äldre böckerna inte någon egentlig objektivitet i framställningen av Karl XII. Hans person får i den äldre litteraturen mycket stort utrymme och i de två äldsta böckerna framställs han som något som närmast kan liknas vid en superhjälte, fullmatad med goda egenskaper. Han beskrivs som klok, modig och rättvis. Därtill är han mycket begåvad och har en stark tro på Gud. Som person verkar han alltså stämma relativt bra överens med samtida ideal, och faktum är att Falk vid beskrivningen av kungens död, uttryckligen omnämner honom med hjältebegreppet ”...en kula hade genomborrat hans bägge tinningar och ändat hans hjälteliv.”⁹² Samtliga texters tyngdpunkt ligger på att skildra den svenska krigsföringen, men i den tidiga litteraturen är dessa skildringar så pass kryddade av beskrivningar av den svenska kungens hjältemodiga insatser att det stundtals är svårt att utrona

⁸⁹ Odhner (1923) s. 116

⁹⁰ Tunberg & Söderlund (1949) s. 199

⁹¹ Tunberg & Söderlund (1949) s. 199

⁹² Falk (1923) s. 114

vad som egentligen är en objektiv skildring av historien. Vid skildringen av slaget vid Narva anger till exempel Odhner att Karl XII:s här endast bestod av omkring 8000 man, medan den Ryska hären uppmättes till ca 40000. ”Den underbara segern över en flerdubbelt starkare fiende visade, hur överlägsen den tidens svenska krigskonst var den ryska...”⁹³ Vidare beskriver man orsaken till misslyckandet mot Ryssland som en följd av en rad olyckor och missgrepp ”Anfallsplanen blev inte lika skickligt genomförd som den var uttänkt.”⁹⁴ I Odhners bok finner vi en intressant aspekt i rubriksättningen av de olika delarna i kapitlet om Karl XII. Tre av dessa rubriker är utformade enligt följande: *Karls seger över Danskarna*, *Karls seger över Ryssarna*, *Karls seger över sachsarna*, vilket kan jämföras med att inget av de stycken som behandlar de svenska nederlagen i kriget bär rubriker i stil med ”Karl besegras av Ryssarna”. Stycket som behandlar det svenska nederlaget vid Poltava är till exempel rubriksatt med ”Slaget vid Poltava”. Det tycks alltså tydligt framgå var författarens sympatier finns någonstans. Vidare kan man fundera över det faktum att rubrikerna är formulerade på ett sådant sätt att äran över segern tillskrivs Karl XII själv.

En aspekt som framhålls tydligt i den äldsta litteraturen är det stöd Karl XII hade från sina soldater. Både Odhner och Falk återkommer gärna till detta faktum vilket tycks tjäna som något slags stöd för kungens goda krigaregenskaper. Odhner skriver till exempel om slaget vid Poltava att ”Till svenskarnas olycka hade konungen av en skärmytsling sårats i foten och kunde ej själv anföra sin här; både befäl och soldater intogos av nedslagenhet och misströstan.”⁹⁵

I den senare litteraturen skildras den svenska krigsföringen under Karl XII främst utifrån de negativa konsekvenser den på sikt fick på det svenska samhället. I Alla tiders historia kan man under rubriken *Karl XII organiserar den svenska krigsmakten* läsa om hur Karl XII i princip förbjuder värvning av utländskt folk i sina arméer, och därför tvingas skriva ut nytt folk när den indelta armén inte längre räcker till. ”Karl XII:s krig kom därför att upplevas som särskilt betungande.”⁹⁶

Liksom i skildringen av Karl XI används i de två äldsta böckerna nedvärderande ord om kungens fiender, vilket förstås resulterar i sympatiserande med Karl XII och svenskarna. Hos Odhner beskrivs bland annat August II som ”... en av den tidens samvetslösaste och äventyrligaste furstar...”⁹⁷ Och i skildringen av hur tsar Peter och August sluter anfallsförbund mot Sverige skriver samma författare att ”Deras lömska beteende gjorde det djupaste intryck på den rättrådige svenske konungen...”⁹⁸

Ytterligare en likhet mellan framställningarna av Karl XI och Karl XII är den dramatiska berättarstil som tydligast återfinns hos Odhner. Karl XII:s hemresa från Turkiet skildras till exempel på följande sätt: ”Resan, som gick över Ungern, södra och västra Tyskland, var högst äventyrlig och snabb. En november natt 1714 ankommo två dammiga ryttare till stadsporten i *Stralsund*. Den ene av dem var Karl XII.”⁹⁹

⁹³ Odhner (1923) s. 105

⁹⁴ Odhner (1923) s. 108

⁹⁵ Odhner (1923) s. 108

⁹⁶ Bergström m.fl. (2007) s.162

⁹⁷ Odhner (1923) s. 103

⁹⁸ Odhner (1923) s. 104

⁹⁹ Odhner (1923) s. 112

Som nämnts i delen om Karl XII:s personlighet, är en av rubrikerna i Svensk historia för gymnasiet *Karl XII:s personlighet*. Här diskuterar författarna olika teorier om Karl XII:s person och hur dessa förändrats över tid. Också i Historiens huvudlinjer diskuteras Karl XII:s person, främst med avseende på hans krigföring, utifrån ett tidsperspektiv. Frågor som ställs är bland annat huruvida han endast var en god truppleddare och taktiker, eller om han dessutom hade den strategiska förmågan att planera och planlägga i stort. Vidare försöker författarna ge en bild av hur värderingen av Karl XII:s insatser växlat, vilket exemplifieras av den skiftande bedömning som behandlat det Ryska fälttåget 1707-09.

3. Slutdiskussion

Överlag tycks de största förändringarna i lärobokslitteraturen ske någonstans mellan period 2 och 3. Intresset för monarkens person, vilket varit mycket påtagligt i framställningen av både Karl XI och Karl XII i den äldre litteraturen, tycks nästan helt ha försvunnit i läroböckerna för period 3 och 4 där fokus snarare är riktat mot kringliggande strukturer. Vilken orsaken till detta är kan givetvis diskuteras, men tänkbart är en kombination av dels ett större källkritiskt intresse, dels en förändring i samhällliga ideal, där glorifiering av krig och militära framgångar inte längre hör hemma. Att detta intresse minskar märks också bland de bilder som återfinns i läroböckerna för de tre senare perioderna. I litteraturen för period 2 tycks porträttbilder på monarkerna och andra betydelsefulla personer främst tjäna som ett slags stöd till innehållet i texten. I den senare litteraturen tycks de däremot verka som uppslag till diskussioner *utanför* ramen av den huvudsakliga texten. Selander visar i sin bok *Lärobokskunskap* på porträttets vida funktion och på hur bild och text kan påverka innehållet i ett större textsammanhang.¹⁰⁰ Ett faktum som blir tydligt i framställningen av de bilder som förekommer i läroboksmaterialet: Karl XII skildras till exempel i litteraturen för period 2 samt i Perspektiv på historien genom samma typ av bild, men tenderar ändå att tolkas på två helt olika sätt. I de äldre böckerna ges inte någon bildtext (annat än konstnärens namn) varför läsaren tenderar att koppla samman bilden med innehållet i texten. I Perspektiv på historien återfinns däremot följande undertext ”Så här ville Karl XII framställa sig: som den enkle soldatkungen, bredbent och med handen på värjan”¹⁰¹ vilken antagligen väcker nyfikenhet och bjuder in till frågor om kungen och hans person.

Vidare är bilder av kartor återkommande i läroböckerna. Om dessa skriver Långström bland annat att de, förutom att utgöra en ren kunskapsbild, kan förmedla diverse värderingar och ställningstaganden. Ett faktum som också det blir tydligt i undersökningen. Kartan över Karl XII:s ryska fälttåg tycks till exempel obligatorisk i flera äldre böcker och korresponderar väl med denna litteraturs ingående skildringar av kungens krigföring. I den senaste litteraturen däremot har man överlag tonat ned skildringen av den svenska krigföringen under stormaktstiden och kartan har försvunnit eller vägts upp med hjälp av bilder på till exempel svenska landsförluster eller annan information som pekar på krigandets negativa konsekvenser. Både bild och text i den senaste litteraturen talar sitt tydliga språk; krig skall inte upphöjas och glorifieras.

¹⁰⁰ Selander (1988) s. 104

¹⁰¹ Nyström & Nyström (2005) s. 133

Ytterligare en aspekt som i den äldre litteraturen bidrar till monarkens centrala roll, utgörs av språket. Läroböckerna från framför allt period 1, präglas av ett mycket berättande språk som manar läsaren att själv visualisera fram bilder av det som skildras. Särskilt Odhners text präglas av en berättarstil med högt tempo, där väl valda ord och formuleringar driver berättelsen framåt. Hans skildring av Karl XI (och Karl XII, vilket vi återkommer till längre fram) är stundtals närmast att jämföra med huvudpersonen i en berättelse eller saga. En del ur beskrivningen av skånska kriget skildras till exempel på följande dramatiska sätt: ”Här beslöt

Ytterligare ett grepp som präglar Odhners berättarstil utgörs av hur han använder olika naturfenomen för att skapa en särskild stämning i texten. Att striden mellan den danska och den svenska armén i citatet ovan utkämpades i gryningen och att det var snö på marken är i sig inte intressant för den händelse som skildras. Däremot skapar det en viss dramatik och gör det kanske lättare för läsaren att visualisera fram bilder av det som sker. På så sätt kan författaren själv ”styra” berättandet genom att dramatisera och skapa stämning i valfria scener. Hos Odhner används till exempel detta grepp främst då han skildrar den svenska krigsföringen. Det finns vidare en likhet mellan hans bok och den samtida forskningslitteraturen med avseende på just dessa inslag. I Sveriges historia till våra dagar använder författarna återkommande bilder av soluppgångar, dimma, snö etcetera för att skapa stämning i texten. I en av de scener som skildrar Karl XII:s krigsföring kan man till exempel läsa följande: ”Här utspann sig vid solnedgången den 28 oktober en strid, som slutade med svenskarnas seger...”¹⁰²

Genom att använda sig av olika retoriska och stilistiska grepp kan författaren locka läsaren till att sympatisera med personen som skildras. Gemensamt för Karl XI och Karl XII i den äldre litteraturen är att man gärna framhåller de sidor hos monarkerna som uppfattas som positiva. Karl XII:s fantastiska krigaregenskaper framhävs till exempel gång på gång medan Karl XI:s person skapar ordning och struktur i det svenska samhället. Gemensamt för båda är dessutom att man gärna betonar deras starka gudstro. Dessa aspekter har nästan helt försvunnit i den senare litteraturen som uppvisar en, i högre grad, saklig bild av olika händelseförlopp och där personernas roll degraderats avsevärt.

Det kvantitativa utrymme minskar under perioden, och störst förändring sker mellan period 1 och 3, där utrymme för de enskilda monarkerna går från att bestå av ett femtontal sidor till tre, fyra stycken. Att den kvantitativa textmassan minskat så pass mycket beror förmodligen på flera orsaker. Att man försöker hålla en mer objektiv historieskrivning, där det inte ges något utrymme för utbroderande stycken med långa beskrivningar samt att de två historieämnena, svensk historia och allmän historia, kommer att gå upp i ett gemensamt ämne utgör säkerligen orsaker till detta, men också det faktum att den allmänna världsbilden vidgas, och att fokus därmed flyttas till ett större perspektiv.

Innehållsmässigt är det, med undantag för avtagande personbeskrivningar, i stora drag samma typ av stoff som behandlas under hela perioden, även om det kvantitativa utrymme är avsevärt större i den äldre litteraturen. Karl XI skildras utifrån de inrikespolitiska förändringar som det kungliga enväldet innebär, med fokus på genomförandet av räfsten och reduktionen och dess konsekvenser för adel och bondeklass, införandet av indelningsverket och den nya kyrkolagen samt skånska kriget. De förändringar man, med avseende på just innehållet, kan se under tidsperioden är främst att de två äldsta läroböckerna innehåller relativt långa skildringar av förmyndarregeringen och dess arbete, en mer ingående skildring av skånska kriget samt en utförligare beskrivning av de svenska provinserna och arbetet med att försvenska dessa. Karl XII skildras förstås utifrån den svenska krigsföringen vilken också den, i mångt och mycket,

¹⁰²Fähraeus (1921) s. 379

skildrar samma händelser. De förändringar som sker i framställningen av innehållet handlar främst om att man i den senare litteraturen koncentrerat det till de mest betydelsefulla slagen och händelserna. Vidare har man valt att stryka i princip alla de aktörer som verkat runt Karl XII och som skildrats mycket ingående i den äldsta litteraturen. Denna utveckling poängteras också hos Ammert som menar på att de personbeskrivningar som under 1800-talet och 1900-talets början kännetecknat historieskrivningen ersätts av mera kollektiva grupperingar. Monarkernas ”hjaltefigurer”, vilka Ammert menar är särskilt vanliga under 1900-talets början, reduceras under perioden till att endast utgöra del i ett större sammanhang.

Även om det förekommer stora likheter mellan framställningarna av de båda monarkerna, finns det framför allt en betydande skillnad mellan dem: Trots att framställningen av både Karl XI och Karl XII ofta görs utifrån en nationalromantisk synvinkel i den äldre litteraturen, tycks denna vara allt mer framträdande i skildringen av Karl XII. Att bilden av honom blir än mer glorifierad och romantiserad, än bilden av Karl XI, torde rimligtvis bero på att den förra nästan uteslutande skildras genom sina militära framgångar, och att just krigföring, med närhet till begrepp som *styrka, mod och rättvisa*, utgör en central roll i det nationalromantiska idealet. Men också i övrigt verkar Karl XII som person få mera utrymme i den äldre litteraturen. I Falks verk ges till exempel en beskrivning av hans utseende, men inte av Karl XI:s, och i Svensk historia för gymnasiet återfinns en rubrik med texten *Karl XII:s personlighet*, medan något liknande inte förekommer i skildringen av Karl XI. En tänkbar slutsats av detta är att Karl XII, generellt sätt under 1900-talets början, uppfattats som en mer spännande och intressant person än Karl XI. Vidare utgör detta en intressant aspekt då Karl XII i dagens läroböcker reducerats till en tämligen blek gestalt. Sett till samtliga läroböcker i undersökningen verkar de två senare periodernas litteratur ge mer kunskap om Karl XI än om Karl XII, medan det är tvärtom i de två tidiga. Vad detta beror på är svårt att veta säkert, men en tanke är att utvecklandet av en mer källkritisk hållning inom historieämnet slagit hårdare mot de historiska skeenden som tidigare präglats av en långt ifrån objektiv framställning med många värderande inslag. En framställning som tycks ha varit karaktäristisk just för skildringen av Karl XII. Stormaktstiden är överlag en av de mest mytomspunna perioderna i svensk historia och det är inte oväntat att just krigarkungarna tillskrivits en extra romantiserad bild i historien. En bild som mer samtida forskning gör sitt bästa för att tvätta bort.

Forskningslitteraturen och läromedlen uppvisar en relativt enhetlig bild med avseende på det innehållsmässiga stoffet. Liksom i läroböckerna är forskningslitteraturens framställning av Karl XI och Karl XII till en början främst fokuserad till deras personer. Bilden av Karl XI kännetecknas i dem båda genom framställningen av hans förnuftiga rättskänsla och okonstlade person vilket tycks vara resultatet av en genomgripande mognadsprocess. Karl XII framstår också han på i princip samma sätt som i läroböckerna. Framställningen av honom präglas i den äldre litteraturen av förskönande omskrivningar och fokus är riktat mot hans krigföring. Både Karl XI och Karl XII skildras i den äldre forskningslitteraturen genom tämligen upphöjande framställningar men, liksom i läroböckerna, präglas skildringen av Karl XII i högre grad än Karl XI av detta. Den förras krigaregenskaper är till exempel utgångspunkt för en stor del av de beskrivningar av hans person som kännetecknar texten i den äldsta litteraturen; han beskrivs till exempel som hederlig, disciplinerad och som ett lysande föredöme för sina soldater. Innehållsmässigt finns alltså stora likheter mellan läroböckernas framställning av monarkerna och den bild som förmedlas i forskningslitteraturen, och det är uppenbart att den förra måste ha påverkats av den senare.

En betydande skillnad verkar dock finnas mellan läroböckerna och forskningslitteraturen och den utgörs av det faktum att den senare verkar ligga steget före med avseende på

utvecklingen av ett allt mer källkritiskt förhållningssätt. I läromedelslitteraturen går det en relativt skarp gräns mellan period 2 och 3, där den senare präglas av större objektivitet och en ambition att belysa historien från fler än ett håll, medan man inom forskningslitteraturen kan ana dessa tendenser redan under period 2. En orsak till att denna utveckling sker långsammare inom lärobokslitteraturen skulle kunna vara det faktum att läroboksskrivningen under 1900-talets första hälft är begränsad till en relativt liten författarkrets, där man ofta samarbetar med varandra vilket medför att närmast identiska texter kan dyka upp i olika verk. Det finns alltså en möjlighet att denna typ av historieskrivning inte varit lika öppen för påverkan utifrån.

Avslutningsvis förtjänar Odhners historieframställning att granskas lite extra. Han har en berättarstil som inte återfinns i något av de andra verken, vare sig i forskningslitteraturen eller i läroböckerna. En orsak till detta kan förstås vara att hans bok är skriven långt tidigare än till exempel Falks och att hans sätt att skriva stammar från en annan tradition att skildra historia på. En annan orsak kan dock ha sin utgångspunkt i det Sture Långström kallar *författarröst*. Jämfört med litteraturen från 1980-talet och 2000-talet, vilken ger en tämligen saklig bild av olika skeenden och personer, känns Fädernelandets historia i stor utsträckning som ett resultat av författarens *person*. Det verkar finnas en vilja hos Odhner att, genom spännande berättelser och dramatiska händelser, väcka läsarens intresse för historien. En del av de aspekter som ingår i Långströms definition av begreppet författarröst, till exempel ålder och politisk hållning, är svårt att härleda till Odhner, men min upplevelse är trots allt att hans historieskrivning i störst utsträckning ger uttryck för författaren bakom verket. Här kan man alltså fundera över Andolfs konstaterande om att historieskrivningen kan ses från två håll. De aspekter Niklas Ammert pekar på som typiska för innehållet i historieböcker vid den här tiden är förekommande också hos Odhner och tycks i stor utsträckning vara ett resultat av påverkan från samhällslig utveckling och förändring. Men man kan *också* tänka sig att han, med avseende på att hans böcker gavs ut under en så lång period, i mångt och mycket påverkat såväl sina läsare som andra läroboksförfattare.

För att återanknyta till frågeställningarna i början kan sägas följande:

Framställningen av de båda kungarna genomgår ett flertal förändringar från 1920-talet och fram till idag. Tydligast märks detta genom att det kvantitativa utrymmet successivt minskar samt att fokus flyttar från Karl XI:s och Karl XII:s personer till omkringliggande strukturer och skeenden. Vidare tycks författarna alltmer präglade av ett källkritiskt förhållningssätt ju längre fram i tiden vi kommer. Detta tydliggörs bl.a. genom att den tidigare i hög grad värderande framställningen av monarkerna avtar alltmer och ersätts av en mer saklig sådan, där värderande adjektiv, miljöbeskrivningar o.s.v. blir färre ju längre fram i tiden vi kommer. Innehållsmässigt är det dock i stor grad samma stoff som skildras; skånska kriget, räfssten och reduktionen, indelningsverket, kyrkolagen och det kungliga enväldet är återkommande inslag i skildringen av Karl XI, medan Karl XII skildras genom sin krigsföring med fokus på slaget vid Narva, slaget vid Poltava, flykten till och vistelsen i Turkiet samt hans död vid Fredrikstens fästning. I stor utsträckning skildras de båda kungarna på samma sätt, men framställningen av Karl XII tenderar i högre grad än framställningen av Karl XI att präglas av värderande inslag. Dessa är nästan helt försvunna i litteraturen för de två senare perioderna och kan möjligen vara uttryck för att den tidigare framställningen av Karl XII präglats av tämligen värderande inslag varför man är extra noggrann med att detta inte upprepas. Forskningslitteraturen och läroböckerna visar innehållsmässigt upp en ganska enhetlig bild med avseende på både stoffet och det sätt på vilket de beskriver monarkerna. Alltså törs man nog dra slutsatsen att

lärobokslitteraturen påverkats av den samtida historieforskningen. Dock inte i utvecklandet av ett källkritiskt förhållningssätt. Där tycks forskningslitteraturen ha kommit längre.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor:

- Almgren, Hans; Bergström, Börje & Löwgren, Arne (2007) *Alla tiders historia A*. Lund: Gleerup.
- Almgren, Hans; Bergström, Börje & Löwgren, Arne (1983) *Alla tiders historia A*. Lund: Gleerup.
- Behre, Göran; Larsson, Lars-Olof & Östberg, Eva (1985) *Sveriges historia 1521-1809* Stockholm: Esselte studium AB
- Brolin, Per-Erik; Dannert, Leif & Holmberg, Åke (1981) *Historiens huvudlinjer*. Stockholm Almqvist & Wiksell läromedel AB.
- Carlsson, Sten & Rosén, Jerker (1962) *Svensk historia I Tiden före 1718* Stockholm: Bonniers
- Falk, Erik (1923) *Lärobok i historia för gymnasiet II, nya tiden*. Stockholm: Albert Bonniers Boktryckeri.
- Fåhraeus (1921) *Sveriges historia till våra dagar Åttonde delen Karl XI och Karl XII*
- Lindkvist, Thomas & Sjöberg, Maria (2003) *Det svenska samhället 800-1720 Klerkernas och adelns tid* Lund: Studentlitteratur.
- Nyström, Hans & Nyström, Örjan (2005) *Perspektiv på historien A*. Malmö: Gleerup.
- Odhner, Claes Theodore (1923) *Fädernelandets historia*.
- Söderlund, Ernst; Seth, Ivar & Johannesson, Gösta (1958) *Medeltidens och nya tidens historia för gymnasiet*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- Tunberg, Sven & Söderlund, Ernst (1949) *Svensk historia för gymnasiet*. Stockholm: Svenska bokförlaget (Norstedt)

Litteratur:

- Ammert, Niklas (2008) *Det osamtidigas samtidighet* Uppsala: Sisyfos
- Andolf, Göran (1972) *Historien på gymnasiet. Undervisning och läroböcker 1820-1965*. Stockholm: Esselte studium.
- Långström, Sture (1997) *Författarröst och lärobokstradition. En historiedidaktisk studie*. Umeå: Borea bokförlag.
- Selander, Staffan (1988) *Lärobokskunskap Pedagogisk textanalys med exempel från läroböcker i historia 1841-1985*. Lund: Studentlitteratur.